

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

Xalqaro ilmiy jurnal

Samarqand-2023

ISSN 2992-9229

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

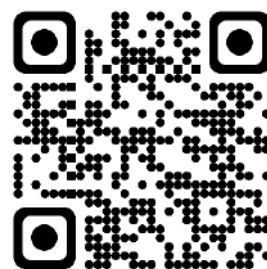
“TURKOLOGICAL RESEARCH” INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Xalqaro ilmiy jurnal SamDU Kengashining majlisida muhokama qilinib, nashrga tavsiya etilgan (2023-yil 25-aprel, 11-sonli qarori)

Jurnal rasmiy sayti: <https://turkologiya.samdu.uz/>

SAMARQAND – 2023

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Bosh muharrir:	Bosh muharrir o‘rinbosari:
<p>Juliboy ELTAZAROV <i>f.f.d., professor (O‘zbekiston)</i></p>	<p>Roxila RUZMANOVA <i>f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)</i></p>
TAHRIRIYAT KENGASHI:	
<p>Rustam XALMURADOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti rektori (O‘zbekiston); Hakim XUSHVAQTOV – f.m.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston); Akmal AHATOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti xalqaro hamkorlik bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston); Muslihiddin MUHIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Ibodulla MIRZAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Shuhrat SIROJIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Suyun KARIMOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Murodqosim ABDIYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Shavkat HASANOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Azamat PARDAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Musa YULDASHEV – f.f.n., professor (O‘zbekiston); Dilfuza DJURAKULOVA – t.f.n., dotsent (O‘zbekiston);</p>	<p>Aftondil ERKINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Qosimjon SODIQOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Hamidulla DADABOYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Ma‘rufjon YO‘LDOSHEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Jabbor ESHONQUL – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Muhabbat QURBONOVA – f.f.d., professor (O‘zbekiston); Mardon BOLTAYEV – dotsent (O‘zbekiston); Ali AKAR – f.f.d., professor (Turkiya); Abdusalom ARVASH – f.f.d., professor (Turkiya); Funda TOPRAK – f.f.d., professor (Turkiya); Musa Shamil YUKSEL – f.f.d., professor (Turkiya); Temur KOJAO‘G‘LI – f.f.d., professor (AQSH); Hayrunnisa ALAN – f.f.d., professor (Turkiya); Varis CHAKAN – f.f.d., professor (Turkiya); Almaz ULVI – f.f.d., professor (Ozarbayjon). Dilshod XURSANOV – Phd, dotsent (O‘zbekiston); Shahnoza XUSHMURODOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston); Dinara ISLAMOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston); Mas‘ul muharrir: PhD Zokir BAYNAZAROV (O‘zbekiston) Texnik xodim: Raxmatulla SHOKIROV (O‘zbekiston)</p>

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Главный редактор:	Заместитель главного редактора:
Жулибой ЭЛТАЗАРОВ <i>д.ф.н., профессор (Узбекистан)</i>	Рохила РУЗМАНОВА <i>к.ф.н., доцент (Узбекистан)</i>
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:	
<p>Рустам ХАЛМУРАДОВ – д.т.н., профессор, ректор Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);</p> <p>Хаким ХУШВАКТОВ – д.ф.м.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);</p> <p>Акмал АХАТОВ – д.т.н., профессор, проректор по международному сотрудничеству Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);</p> <p>Муслихиддин МУХИДДИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Ибодулла МИРЗАЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Шухрат СИРОЖИДДИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Суюн КАРИМОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Муродкасым АБДИЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Шавкат ХАСАНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Азамат ПАРДАЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Муса ЮЛДАШЕВ – к.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Дилфуза ДЖУРАКУЛОВА – к.и.н., доцент (Узбекистан);</p>	<p>Афтондил ЭРКИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Касимжон СОДИКОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Хамидулла ДАДАБОЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Маруфжан ЙУЛДОШЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Джаббар ЭШАНКУЛ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Мухаббат КУРБАНОВА – д.ф.н., профессор (Узбекистан);</p> <p>Мардон БОЛТАЕВ – доцент (Узбекистан);</p> <p>Али АКАР – д.ф.н., профессор (Турция);</p> <p>Абдусалам АРВАШ – д.ф.н., профессор (Турция);</p> <p>Фунда ТОПРАК – д.ф.н., профессор (Турция);</p> <p>Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ – д.ф.н., профессор (Турция);</p> <p>Темур КОДЖАОГЛУ – д.ф.н., профессор (США);</p> <p>Хайрунниса АЛАН – д.ф.н., профессор (Турция);</p> <p>Варис ЧАКАН – д.ф.н., профессор (Турция);</p> <p>Алмаз УЛЬВИ – д.ф.н., профессор (Азербайджан).</p> <p>Дилшод ХУРСАНОВ – PhD, доцент (Узбекистан);</p> <p>Шахноза ХУШМУРОДОВА – PhD, доцент (Узбекистан);</p> <p>Динара ИСЛАМОВА – PhD, доцент (Узбекистан);</p> <p>Ответственный редактор: PhD Зокир БАЙНАЗАРОВ (Узбекистан)</p> <p>Технический персонал: Рахматулла ШОКИРОВ (Узбекистан)</p>

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Chief Editor:

Juliboy ELTAZAROV

Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor:

Rokhila RUZMANOVA

*Candi. of philol. scien., Associate Professor
(Uzbekistan)*

EDITORIAL TEAM:

Rustam KHALMURADOV – Doc. of technic. scien., Professor, Rector of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Hakim KHUSHVAKTOV – Doc. of physic. and mathematic. scien., Professor, Vice-Rector for Research and Innovation, Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Akmal AKHATOV – Doc. of technic. scien., Professor, Vice-Rector for International Cooperation of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Muslihiddin MUKHIDDINOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Ibodulla MIRZAEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Shukhrat SIROJIDDINOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Suyun KARIMOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Murodkasim ABDIEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Shavkat KHASANOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Azamat PARDAEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Musa YULDASHEV – Candi. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Dilfuza DZHURAKULOVA – Candi. of hist. scien., Associate Professor (Uzbekistan);

Aftondil ERKINOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Kasimjon SODIKOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Khamidulla DADABOEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Marufzhan YULDOSHEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Jabbar ESHANKUL – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Muhabbat KURBANOVA – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Mardon BOLTAEV – Associate Professor (Uzbekistan);

Ali AKAR – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Abdusalam ARVASH – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Funda TOPRAK – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Musa Shamil YUKSEL – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Temur KOJA OGLU – Doc. of philol. scien., Professor (USA);

Hayrunnisa ALAN – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Varis CHAKAN – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Almaz ULVI – Doc. of philol. scien., Professor (Azerbaijan).

Dilshod KHURSANOV – PhD, assoc. prof. (Uzbekistan);

Shahnoza KHUSHMURODOVA – PhD, assoc. prof. (Uzbekistan);

Dinara ISLAMOVA – PhD, assoc. prof. (Uzbekistan);

Managing editor: **PhD Zokir BAYNAZAROV** (Uzbekistan)

Technical staff: **Rakhmatulla SHOKIROV** (Uzbekistan)

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Baş Editör:

Baş Editör Yardımcısı:

Juliboy ELTAZAROV

*Filoloji Bilimleri Doktoru, Prof. Dr.
(Özbekistan)*

Rohila RUZMANOVA

Filoloji Bilimleri Adayı, Doç. Dr. (Özbekistan)

BİLİM KURULU:

Rustam HALMURADOV – Teknik bilimler doktoru, Prof. Dr., Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü (Özbekistan);

Hakim HUŞVAKTOV – Fizik ve matematik bilimleri doktoru, Prof. Dr., Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Araştırma ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Akmal AHATOV – Teknik bilimler doktoru, Prof. Dr., Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Uluslararası İşbirliğinden Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Muslihiddin MUHİDDİNOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

İbodulla MİRZAYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Şuhrat SİROCİDDİNOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Suyun KARİMOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Murodkasım ABDİYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Şavkat HASANOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Azamat PARDAYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Musa YULDAŞEV – Filoloji bilimleri adayı, Prof. Dr. (Özbekistan);

Dilfuza CURAKULOVA – Tarih bilimleri adayı, Doç. Dr. (Özbekistan);

Aftondil ERKİNOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Kasimcon SODİKOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Hamidulla DADABOYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Marufcan YULDOŞEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Cabbar EŞANKUL – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Muhabbat KURBANOVA – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Mardon BOLTAYEV – Doç. Dr. (Özbekistan);

Ali AKAR – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Abdusalam ARVAŞ – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Funda TOPRAK – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Musa Şamil YÜKSEL – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Timur KOCAOĞLU – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (ABD);

Hayrunnisa ALAN – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Varis ÇAKAN – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Almaz ÜLVİ – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Azerbaycan).

Dilşod HURSAVOV – PhD. Doç. (Özbekistan);

Şahnoza HUŞMURODOVA – PhD. Doç. (Özbekistan);

Dinara İSLAMOVA – PhD. Doç. (Özbekistan);

Sorumlu Editör: **PhD Zokir BAYNAZAROV** (Özbekistan)

Teknik Personel: **Rahmatullah ŞOKİROV** (Özbekistan)

MUNDARIJA | CONTENT | İÇERİK | СОДЕРЖАНИЕ

TURKIY TILLAR DIALEKTOLOGIYASI

Dr.Öğr.Gör. Emrah YILMAZ

TÜRK DİLİNİN DİYALEKTAL TÜRLERİNİN TASNİFİNDE KULLANILAN SÖZ BAŞI /*y- /ÜNSÜZÜNÜN DURUMU 8

Yusupova Orziboni Sunnatovna

ADABIY TIL VA BADIY ASAR TILI XUSUSIDA 21

TURKIY XALQLARNING IJTIMOYIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

Mahkamoy TURSUNOVA

SAMARQAND VA ISTANBUL UNIVERSITETLARI ORASIDA HAMKORLIK VA BIRDAMLIKNING TARIXIY ILDIZLARI HAQIDA..... 27

Мусо Юлдошев

ЕВРОПА МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ 34

QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK

Латыпов Фарит Рафгатович

ЗАПАДНО-ПРАТЮРКСКИЙ СУБСТРАТ В ГЕТО-ФРАКИЙСКОМ ТЕКСТЕ ГТР-13, СОДЕРЖАЮЩЕМ ПАТРИОТИЧЕСКИЙ ПРИЗЫВ ПРОТИВ АГРЕССИИ РИМЛЯН, В СОПОСТАВЛЕНИИ С ЛЕКСИКОЙ ЛИТЕРАТУРНЫХ УЗБЕКСКОГО И КАЗАНСКО-ТЮРКСКОГО ЯЗЫКОВ 39

Salohiy Dilorom Isomiddin-kızı, Mamatkulov Pulat

NİZAMİ VE ZAHİRİDDİN MUHAMMED BABUR'UN EDEBİ-ESTETİK İLKELERİ..... 48

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

Sayalı Cəfərova

MUSA CƏLİL TATAR ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ..... 53

Ruzmanova Roxila

TURK TILIDA YARATILGAN LUG‘ATLAR TAJRIBASIDAN 58

Kalieveva N.Sh., Zhalalova A.M., PhD T.Zhurgenov

VERBALIZATION OF THE "WORLD" CONCEPTOSPHERE IN THE LANGUAGE WORLDVIEW OF THE SUMERIAN AND ANCIENT TURKIC PEOPLES 72

Aynur Cəfərova

QƏDİM QIRĞIZ DASTANI OLAN “MANAS” DASTANINDA İŞLƏNƏN SAİT VƏ SAMİT FONEMLƏRİ..... 80

Axmad XASANOV

BADIY ASARDA TERMIN QO‘LLASH ZARURATI 85

Shokirov Raxmatulla Shavka o‘g‘li

TOPONIMLARNI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI-DAN SAMARALI FOYDALANISH 92

AZIZ MUSHTARIY!

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma'rifiy, ilm-u fanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o'tkazilgan sammitida ko'zda tutilgan o'zaro aloqalarni jadallashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro jurnali ta'sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e'lon qilishga mo'ljallangan. Jurnalda muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e'tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz kabi ruknlar mavjud. O'zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

TAHRIRIYAT

DEAR READER!

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal, Samarkand State University named after Sharof Rashidov, “Turkological Studies” passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

EDITORIAL BOARD

SEVGİLİ OKUYUCU!

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Semerkant Devlet Üniversitesi, uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

YAYIN KURULU

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организация Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал, Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. В журнале есть такие рубрики, как подиум редактора, исследования, научная информация, рецензия и признание, научная конференция, молодой исследователь, память, юбилей. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИИ

TURKIY TILLAR DIALEKTOLOGIYASI

**TÜRK DİLİNİN DİYALEKTAL TÜRLERİNİN TASNİFİNDE KULLANILAN
SÖZ BAŞI /*y-/ ÜNSÜZÜNÜN DURUMU**

Dr.Öğr.Gör. Emrah YILMAZ

Semerkant Devlet Üniversitesi
Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü

E-mail: emraylmz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8062-116X

Özet: Türk dilinin bütün alt unsurlarıyla zaman çizgisinde belli dönemlere ayrılmasında, iç ve dış tarihinin incelenmesinde ve muhtemel yaşının hesaplanmasında referans noktası en eski yazılı belgelerimiz ve etkileşimde olduğumuz toplumların ilgili kayıtları olmuştur. Bu bağlamda Köktürklerden kalan yazıtlar ve öncesinde Çin yıllıkları gibi Türk dilinin metinler üzerinden takip edilebilen ilk evresindeki lengüistik veriler, kadim zamanda teşekkül eden bir öz kültürün ve çok daha yüksek edebî bir dilin varlığına işaret etmektedir.

Bilindiği üzere Altay dilleri teorisi, Türk dilinin tarihi dönemleri ve Türk lehçelerinin tasnifi konusu; Strahlenberg, Schott, Castrén, Berezin, İlminskiy, Radloff, Ramstedt, Samoyloviç, Németh, Polivanov, Clauson, Räsänen, Poppe, Gombocz, Kotwicz, Ligeti, Grønbech, Baskakov, Menges, Korş, Şçerbak, Pritsak, Deorfer, Rona-Tas, Schönig, Emre, Caferoğlu, Arat, Eren, Tuna, Tekin gibi pek çok bilim adamınca bazı ses denklikleri üzerinden dilbilimsel yöntemlerle tartışılmıştır. Bu çalışmada dil bilimcilerin ulaştığı dilsel veriler üzerinden Türk dilinin diyalektal sınıflandırılmasında ölçüt olarak kullanılan söz başı /y-/ sesinin gelişim ve değişim evreleri ile modern yazı dillerindeki genel görünümü üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tarihî ve modern yazı dilleri, söz başı /y-/ ünsüzü.

**CONSONANT CONDITION START OF WORD /*y-/ USED IN THE CLASSIFICATION
OF DIALECTAL TYPES OF THE TURKISH LANGUAGE**

Abstract: The reference point in dividing the Turkish language with all its sub-elements into certain periods in the timeline, examining its internal and external history, and calculating its possible age has been our oldest written documents and the relevant records of the societies we interact with. In this context, linguistic data from the first phase of the Turkish language, which can be followed through texts, such as the inscriptions from the Köktürks and the Chinese annals before that, point to the existence of a core culture and a much higher literary language that was formed in ancient times.

As it is known, the theory of Altaic languages, the historical periods of the Turkish language and the classification of Turkish dialects; such as Strahlenberg, Schott, Castrén, Berezin, İlminskiy, Radloff, Ramstedt, Samoyloviç, Németh, Polivanov, Clauson, Räsänen, Poppe, Gombocz, Kotwicz, Ligeti, Grønbech, Baskakov, Menges, Korş, Şçerbak, Pritsak, Deorfer, Rona-Tas, Schönig, Like Emre, Caferoğlu, Arat, Eren, Tuna, Tekin by many scientists has been discussed through linguistic methods based on some sound equivalences. In this study, based on the linguistic data obtained by linguists, the development and change stages of the initial (start of word) /y-/ sound, which is used as a criterion in the dialectal classification of the Turkish language, and its general appearance in modern written languages are emphasized.

Keywords: Historical and modern written languages, initial /y-/ consonant.

СТАТУС КОНДОМИНАНТА /*y-/, ИСПОЛЬЗУЕМОГО В КЛАССИФИКАЦИИ ДИАЛЕКТАЛЬНЫХ ТИПОВ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Отправной точкой при разделении турецкого языка со всеми его подэлементами на определенные периоды времени, изучении его внутренней и внешней истории и расчете его возможного возраста были наши древнейшие письменные документы и соответствующие записи обществ, с которыми мы взаимодействуем. В этом контексте лингвистические данные первой фазы турецкого языка, которые можно проследить по текстам, таким как надписи из Кёктюрков и китайских анналов до этого, указывают на существование основной культуры и гораздо более высокого литературного языка, который сформировался еще в древности.

Как известно, теория алтайских языков, исторические периоды турецкого языка и классификация тюркских диалектов; Страленберг, Шотт, Кастрен, Березин, Ильминский, Радлов, Рамштедт, Самойлович, Немет, Поливанов, Клаусон, Ряснен, Поппе, Гомбоч, Котвич, Лигети, Грёнбех, Баскаков, Менгес, Корш, Щербак, Прицак, Деорфер, Рона-Тас, Шёниг, Его обсуждали многие ученые, такие как Эмре, Кафероглу, Арат, Эрен, Туна, Текин, с помощью лингвистических методов, основанных на некоторых звуковых эквивалентах. В данном исследовании на основе лингвистических данных, полученных лингвистами, рассматриваются этапы развития и изменения начального звука /y-/, который используется в качестве критерия в диалектной классификации турецкого языка, и его общее появление в современных письменных языках, подчеркнуты.

Ключевые слова: Историческая и современная письменность, начало слова /y-/согласная.

Giriş

Türk dilinin belgelerle tanıklanabilen devri *Eski Türkçe*, yazılı olmayan ve tarihin derinliklerine uzanan meçhul evresi ise *Proto Türkçe*, *Ön Türkçe* veya *İlk Türkçe* terimleriyle adlandırılmaktadır. Caferoğlu bu ilk evreyi *Altay Devri*, *En Eski Türkçe Devri* ve *İlk Türkçe Devri* (Caferoğlu: 1984:51-52) şeklinde tanımlarken; Tekin ise *İlk Türkçe Dönemi*, *Ana Bulgarca* ve *Ana Türkçe /Ana Oğuzca* (Tekin, 1987: 12; 2003: 14) olarak sınıflandırır. Bu tasnife göre Türk tarihinin en eski yazılı belgeleri (Bugut, Çoyr/Çoyren, Költigin/Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin, Suci, Sine-Uso, Hoyto-Tamır, İhe Höşötü, Talaş yazıtları), Ana Türkçenin bir şubesi olan *Eski Türkçe* (6-12.yy) dönemine aittir. Dolayısıyla Türkçe bir yazı dili olarak Göktürklerden itibaren günümüze kadar kesintisiz şekilde kullanılmıştır.

Dilbilimciler Türk dilinin yaşı veya evreleri üzerine yaptığı çalışmalarda ya da tasnif denemelerinde bazı sesleri ölçüt olarak kullanmışlardır. Nitekim Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore ve (belki) Japon dillerinin genetik akrabalığını ifade eden *Altay Dilleri Kuramı*'nın temeli de bu ses ölçütlerine/denkliklerine dayanmaktadır. Bununla birlikte ilk tasnif denemesinin Kaşkarlı Mahmut tarafından bazı *ses denkliklerine* (söz içi *d* sesinin *z* ve *y* sesine gelişmesi vb.) ve *boy esasına* (22/24 Oğuz boyu vb.) göre yapıldığı, *etnik adlandırmaların* (Oğuz, Kıpçak, Karluk vb.) ve *coğrafi nitelemelerin* (doğu, batı, güneybatı, kuzeydoğu vb.) de sınıflandırma ölçütü olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Bu bağlamda Kaşgarlı, Türklerin 20 boydan oluştuğunu ifade eder (Emre, 1949: 56) ve Türk dilini Doğu (Hakaniye) ve Batı (Oğuz) olmak üzere iki gruba ayırır. Ona göre doğu grubu Türk lehçeleri *Çiğil, Yağma, Argu, Tohsi, Uygur*; batı grubu Türk lehçeleri *Oğuz, Kırgız, Kıpçak, Peçenek, Bulgar* dillerinden oluşmaktadır (Arat ve Temir, 1992: 225).

Bulgar sözüyle tarihsel olarak Tuna Bulgarları ve Volga Bulgarları kastedilmekle birlikte dil bilim literatüründe sıkça kullanılan *Ana Bulgarca* veya *Bulgar Türkçesiyle* de *Çuvaşça* anlaşılmaktadır.

Talat Tekin 1987’de (*Tuna Bulgarları ve Dilleri*) ve 1988’de (*Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*) yayımladığı eserlerinde dikkat çektiği üzere; Bulgar mezar taşlarındaki bazı sözlerin *Çuvaşçada* da kullanıldığı Hüseyin Feyizhan tarafından 1863’te tespit edilmiş, buradan hareketle eski Bulgarlarla *Çuvaşların* akraba olduğu hususunda bir bağ kurulmuştur. Nitekim Schott da henüz 1841’de hazırladığı doktora tezinde (*De Lingua Tschuwaschorum*), *Çuvaşçanın* bir Türk dili olduğuna dikkat çekmiştir. Radloff ise *Çuvaşçayı* Türkçeleşmiş Fin-Ugor dili olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla bu tartışmaların ana eksenini; Türk dilinin ilk evresinde (*Proto Türkçe, Ön Türkçe / İlk Türkçe*) bir ses hadisesi olarak gerçekleşen *Lir* ve *Şaz* dil ayrılığına, başka bir deyişle Doğu ve Batı Türkçesi adıyla da sınıflandırılan *R/Z* ve *L/Ş* ses denkliklerine dayanmaktadır.

Özönder sözü edilen *r/z* dil ayrılığını “Oğuz tipli” olarak adlandırır, bu tanımlamayla da *Ogur* ve *Oguz* lehçeler grubunu kasteder. *Bulgarca/Çuvaşça’yı* *Ogur* grubuna, *Karluk, Dokuz Oğuz* gibi diğer Türk boylarına ait lehçeleri ise *Oguz* grubuna dâhil eder (Özönder, 2002: 484).

Literatürdeki yaygın adıyla *zetacism* (z’leşme) ve *sigmatism* (ş’leşme) adı verilen ses olayları Altay dillerinin temel ses denkliklerindedir. Kuram savunucuları, *r* ve *l* seslerinin birincil olduğunu ve *z* ve *ş* seslerinin sırasıyla bu seslerden ortaya çıktığını kabul ederler (Yılmaz, 2018: 91). Clauson ve Doerfer gibi araştırmacılar karşı çıkmış olsalar da Altay dil teorisine bağlı olarak tartışılan önemli bir ses denkliği de Türkçe *ş*, *Çuvaşça* *ś* ve *Moğolca* *ç*’dir. Bu temel bilgiler ana hatlarıyla aktarıldıktan sonra söz başı */y-/ ses işaretinin* gelişim evrelerine bakılabilir.

Gabain’e göre, Eski Türkçede sözcük başlatabilen ünsüzler şunlardır: */b-, ç-, t-, k-, m-/* (seyrek), */n-/* (daha seyrek), */s-/* ve */y-/* (Gabain, 2007: 38). Genel anlamıyla Türk dilinin diyalektal farklılaşmasında veya tasnifinde kullanılan */t-/*, */b-/* (til/dil, bol-/ol-, ben/men) gibi ayırt edici ön seslerden biri de kuşkusuz söz başı */y-/* sesidir. Proto Türkçe söz başı ünsüz düzenin rekonstrüksiyonunda (yeniden oluşturulmasında) */*y-/* ünsüzü hakkında muhtelif görüşlerin ileri sürülmesi ve fonetik varlığının tartışılması; dilin sistematik olarak kavranmasına, işleyiş mekanizmasının açığa çıkmasına olanak sağlamıştır.

O bakımdan kimi Türkologlara göre Eski Türkçe söz başı */*y-/*’li sözcüklerin proto hâlleri söz başı */d-/* ile. Mesela Şçerbak Ana Türkçede söz başı */y-/* ünsüzünün bulunmadığını iddia etmiştir. Altay dilleri akrabalığına inanmaması Şçerbak’ı, Ana Türkçe söz başı */d-/* ünsüzünü bulmaya itmiştir. Buna mukabil Türkologlar arasında genel eğilim Proto Türkçe söz başı */y-/* ünsüzünün var olduğu yönündedir.

Şçerbak’ın fikrinde, Altaycada söz başı *ś* sesi (θ) *d*’ sesine, Tuvaca, Kazakça ve Şorcada *ç* sesine, *Çuvaşça* *ś*, *Yakutça* *s*, *Karaçay-Malkarcanın* *Malkar* diyalektinde *z*, *Karaçay-Balkar*, *Kazak*, *Karakalpak*, *Nogay* ve *Tatar* dillerinde *c*, *Tofalar* ve *Kırgız* dillerinde *j*, diğer Türk yazı dillerinde de *y* sesine evrilmiştir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 57). Şçerbak’ı eleştirmesine rağmen, Doerfer’in görüşü de onunlike benzerdir. Şçerbak’tan farklı olarak ilk Türkçe için **d-* tasarlamıştır. Doerfer de önce **d- > *c- > *y-* gelişimini kabul ederken daha sonra şöyle bir gelişme önermiştir; İlk Türkçe **d- > *δ- > y- >* kısmen *c-* (Ceylan, 1997: 41).

Bilindiği üzere Ural-Altay dillerine dikkat çeken ilk isim İsveçli subay Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg) olmuştur. Bu bağlamda *Tatar Dilleri* ailesi adını verdiği tasnif denemesi, Altayistik araştırmalarının temelini teşkil etmektedir. Altay dilleri kuramıyla Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve belki Japonca için ortak bir dilde /d-/ sesinden gelişmiş söz başı /y-/ sesinden bahsedilmektedir. Ramstedt pek çok Türk, Moğol, Mançu-Tunguz dilleri arasında yaptığı karşılaştırmalı çalışmalarında bu durumu ayrıntılı olarak belirtmiştir. Ramstedt, Moğolca ile Türkçe arasındaki ortak unsurların yüzyıllar boyunca süren karşılıklı kelime alışverişinin bir sonucu olduğunu düşünerek bu ilişkiyi “kültürel akrabalık” bağlamında ele almıştır (Tekin, 2003:73). Ancak daha sonra bu görüşünü değiştirmiş ve Türkçe-Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın ortak kökten türediği görüşüne varmıştır.

William Schott’tan itibaren Çuvaşça r ve l sesinin Türkçe z ve ş’ye denk geldiği bilinmekteydi. Ancak Moğolca r ve l sesinin de Türkçe z ve ş’ye denk geldiğini ilk tespit eden Ramstedt olmuştur. Başlangıçta Moğolca r ve l’nin Türkçe z ve ş’ye göre daha yeni olduğu düşünse de daha sonra r ve l’nin en eski şekiller olduğu kanaatine varmıştır. Bu denkliklerden hareketle Poppe de bir Türk-Çuvaş dil birliğinden bahsederken Gombocz ve Kotwicz bu görüşe karşı bazı itirazlarda bulunmuş ve Türkçe z ve ş’nin Çuvaşça ve Moğolca r ve l’den daha eski olduğunu belirtmiştir (Tekin, 2003: 73-75). Dolayısıyla Schott’un kurduğu Çuvaşça r Türkçe z, Çuvaşça l Türkçe ş ses denkliğine Ramstedt, Moğolca r Türkçe z, Moğolca l Türkçe ş ses denkliğini ekleyerek konuyu daha da genişletmiştir ve dahası Moğolcadaki (r, l) seslerinin Çuvaşcadaki (r, l) seslerinden daha eski olduğu kanısına varmıştır. Ramstedt’e göre Ana Altay dilinin dört diyalekti vardır: *Ana Kore dili, Ana Türk dili, Ana Moğol dili, Ana Mançu-Tunguz dili* (Tekin, 2003: 73-74).

Hasan Eren, Ana Türkçe *y-’nin Yakutçada *c- > *ç- > *s- duraklarından geçerek s-’ye geliştiğine dikkat çeker. Benzer şekilde Ana Türkçe *ç-’nin de Yakutçada *ç- > *s- duraklarından geçtikten sonra s-’ye dönüştüğünü belirtir (Eren, 1983: 367). Bugünkü Çuvaşçada, Eski Türkçedeki söz başı /y-/ ve /ç-/ sesi yerine ś, s yerine ş, k yerine h’ veya y, b yerine p, t (l) yerine ç (l), söz sonunda K > θ, G > θ, söz sonu ve içinde G > v, söz başında doğu kolundaki yalın ünlüye karşı, bazen v veya y, kelime veya kök sonunda d/, z/ yerine r/, ş/ yerine l/, farklı bir 8 ünlülü düzen bulunmaktadır (Tuna, 1992: 13).

Rodloff, Çuvaşçanın Türkçeleşmiş bir Fin-Ugur dili olabileceği üzerinde dururken, Ramstedt ve Poppe, Çuvaşçanın Türkçe ile Moğolca arasında köprü vazifesi yapan üçüncü bir dil olduğu görüşünü savunurlar. Arat ve Karamanlıoğlu ise Çuvaşçanın Ana Türkçe döneminde Yakutça ile birlikte ayrıldığını kabul etmektedir. Tekin ise Volga Bulgarcasını Eski Çuvaşça sayar (Ercilasun, 2007: 1289).

Şu hâlde konuyu toparlamak gerekirse aktarılan bilgilerden hareketle Moğolcadaki şekillerin daha arkaik olduğu tespit edildiğine göre dil bilimsel bir tanımla Ramstedt’in ses denklikleri gelişim evreleri dikkate alındığında şöyle gösterilebilir:

Proto *z > Moğolca r

Proto *ş > Moğolca l

Ramstedt aynı zamanda aşağıdaki ses denkliğini tespit etmesiyle Çuvaşçanın Türk dili olduğunu ispat etmiştir:

Moğolca	Çuvaş	Türkçe
c-, d-, n-, n’-, y-	ś-	y-

Ayrıca burada Ramstedt, ön Türkçede Altayca d, c, n ve n’ seslerinin de y ile denk olduğuna, yani c sesinin y sesine geçebileceğine dikkat çekmiştir.

Söz başı /y-/ sesi, düzenli olarak Sahacada /s-/ sesine dönüşür, Çuvaşçada peltek /ś/ olur, y- > c- olma hadisesi ise Kıpçak diyalekt alanı için geçerli olan bir ses değişikliğidir. Güneydoğu Sibiryaya diyalektleri böyle bir aşamayı daha önce geçmiştir. Esasen söz başı /y-/ ünsüzünü ayırıcı ölçüt olarak kullanan ilk araştırmacılardan biri de Macar Türkolog Németh olmuştur. O, bütün Türk lehçelerini iki gruba ayırmıştır; y- ve s- grubu. S- grubuna Çuvaş ve Saha Türkçelerini, y- grubuna ise geriye kalan tüm lehçeleri dahil etmiştir. Ancak Németh, geriye kalan lehçelerdeki söz başı y- > c- gelişmesine dikkat çekmemiştir ve bu sebeple Tekin tarafından eleştirilmiştir (Tekin, 1989: 146-147).

Arat da tasnifinde Németh'in tasnifinde olduğu gibi Türk dilini iki gruba ayırmıştır; “*Türk lehçe grupları*” içerisinde söz başı /y-/ ünsüzünü s- ve ś yapan Saha ve Çuvaş lehçelerini saymış, geriye kalan tüm Türk lehçelerini de “*Türk şive grupları*” dediği diğer guruba dâhil etmiş ve bu gruptakiler için farklı seslik ölçütler kullanmıştır.

Bu bağlamda Baskakov Oğuz grubu için tasnifte 13 maddelik bir ses ve şekil bilgisi benzerliğini dikkate almıştır. Söz konusu benzerliklerden yola çıkarak *Oğuz-Türkmen*, *Oğuz-Bulgar* ve *Oğuz-Selçuk* olmak üzere Oğuz grubunu kendi içinde üç başlığa ayırmıştır (Buran, Alkaya ve Yalçın, 2020: 17). Bununla birlikte Baskakov'un tasnifinde *Batı Hun Dalında* yer alan Kıpçak grubuna ait dil özellikleri içinde söz başı y-'nin korunması ya da j-, c- gibi seslere gelişmesi, *Doğu Hun Dalında* yer alan Yakut lehçesinde de söz başı /y-/ ünsüzünün söz başı /s-/ olması, Hakas lehçesinde /ç-/ olması dikkat çekicidir.

Yakutçada /s/ sesi, /y/ sesinden bir dizi düzenli değişme sonucunda türemiştir, yani y > c > ç > ş > s. Dolayısıyla Çuvaşça /ś/ sesi de /y-/ sesinin değişmesi sonucunda (y > c > j > ş' > ś) türemiştir. Németh ve Arat, bu ses eğilimlerinin (z,r)-(ş-l) gibi önemli bir gelişme olduğunu söyler (Serebrennikov, 2011: 58).

Bununla birlikte Tekin, Türk lehçelerinin tasnifinde kullanılması gereken ölçütler arasında söz başı /y-/ ünsüzünü saymamıştır. Ancak, bazı grupların daha alt gruplara ayrılmasında bu ölçütü kullanmıştır (Tekin, 1989: 162-166).

Baskakov ise ön sesteki ünsüzlerin en eski dönemini sadece dört sesbirim ile temsil eder (Baskakov, 2006: 106):

- 1.[t (d)]
- 2.[nj (t̃j/d̃j ~č/dž ~c/dz ~š/ž ~s/z ~ś ~j ~o)]
- 3.[s (~θ ~h ~o)]
- 4.[č (~š ~s ~ś)].

Baskakov bu tasniften hareketle söz başı /y-/ ünsüzünün en eski dönemi için çağdaş Türk lehçelerindeki durumu şöyle göstermektedir:

- 1) nj: Altaycanın alt birimlerinde njaan “büyük”, njan “yan”, njeñil “hafif”
- 2) t̃j/d̃j: Altaycada djol/tjol “yol”, djaan/tjaan “büyük”, djyl/tjyl “yıl”
- 3) č: Tuvaca, Hakasça, Kumanca çol “yol”, çer “yer” (č > Türkçe > ç)
- 4) dž: Kırgızca džol “yol”, džer “yer” (dž > Türkçe > c)
- 5) c: Barabanca, Çulımca col “yol”, cer “yer”
- 6) dz: Karaçay-Balkarca dzol ~zol “yol”, dzer/zer “yer”
- 7) š: Kızılca šol “yol”, šer “yer” (š > Türkçe > ş)
- 8) ž: Kazakça žol “yol”, žer “yer” (ž > Türkçe > j)
- 9) s: Yakutça suol “yol”, sir “yer”
- 10) ś: Çuvaşça śul “yol”, śir “yer”
- 11) j: Çoğu lehçede jan “yan”, jeñil “hafif”, jyl “yıl” (j > Türkçe > y)

12) Ø: Gagavuzca il “yıl”, Azerbaycan ilan “yılan”, uldız “yıldız”.

Ceylan, başta Ramstedt olmak üzere diğer araştırmacıların sunduğu verilerden hareketle Türk dillerinde y- ile veya y-‘den gelişen fonemlerle (c-, ç-, j-, s-, ś-) başlayan sözcüklerin, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada d-, c-, y-, n-, n̄- ile başlayan sözcüklere denk geldiğini belirtmiştir. Moğolca ve Mançu-Tunguzca birincil *d-, *c-, *y-, *n-, *n̄- fonemlerini korurken, daha İlk Türkçe döneminin ikinci aşamasında bu fonemler y- ile bir ve aynı olmuştur. Söz konusu fonemlerin, İlk Türkçenin birinci dönemde korunmakta olduğunu, İlk Türkçeden Macarcaya geçmiş olan ödünç sözcüklerden anlaşıldığını ifade ederek şu örnekleri sıralar: Mac. Nyár [nár] ‘yaz’ < İlk Türkçe *nār; Çuv. Śur ‘yaz’ < *cār < *yār < *nār. Ana Altayca ve İlk Türkçe *d-, *c-, *y-, *n-, *n̄- fonemlerinin niteliği hususunda muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda Altayca /*d-/ , İlk Türkçede /*t-/ ile karşılandığından, Poppe İlk Türkçede y-‘ye değişen /*d-/ foneminin farklı bir niteliğinin olması gerektiğini öne sürerek Ana Altayca için sızıcı, dişler arası bir *δ- tasarlamıştır (Ceylan, 1997: 38-39). Aslında d>y değişimi, Türkçenin tarihî gelişme çizgisi üzerinde de 11.-13. yüzyıllar arasında tamamlanmış bir ses olayı durumundadır (Korkmaz, 2020: 58).

Özetlemek gerekirse Türk dillerinin diyalektal gruplandırılmasında ölçüt olarak kullanılan söz başı /y-/ sesinin fonetik özellikleri şöyle sıralanabilir:

Ana Türkçede kurulan *y-‘li sözcükleri, Clauson, Németh, Şçerbak ve Doerfer gibi Altay Dillerinin akrabalığını kabul etmeyenler *d̄‘li kurmuşlar; kabul edenler ise y-‘li kurmuşlar. Şçerbak *İlk Türkçe* için tonsuz diş sızıcı *θ- fonemini tasarlamıştır. Ona göre; İlk Türkçe *θ- > Moğolca d-, c-, y-, n-. En eski katmanda d-, n- sonra c- , ve sonra da y- vardır. Doerfer‘e göre Şçerbak‘ın kuramının en zayıf noktası, İlk Türkçe için öne sürdüğü *θ- fonemidir. Ceylan, söz başı /y-/ sesinin bir tonsuz diş sızıcıdan geldiğini düşünmek için hiçbir neden olmadığını belirtir. Ayrıca Yakutça s-, Kazakça j- gibi verilerin çok yeni olduğunu ve Ana Türkçe *y-‘den geliştiğini ifade eder (Ceylan, 1997: 41).

Serebrennikov ve Gadjeva söz başı /d-/ sesinden geliştiği düşünülen söz başı /y-/ sesinin c-, j-, d‘-, ś-, s- değişimine ilişkin şu görüşleri aktarır: y- > c- değişimi esas itibariyle Kıpçak diyalekt alanı için geçerli bir ses değişmesidir. Mesela; *yēr “yer”, Kırg. cēr, Krç-Blk. cēr, Kkalp. cōr; *yūz “yüz”, Kırg. cūz, Klç-Blk. cūz, Kkalp. cūz, Yakutçada y kısmen c ünsüzüne dönüşür: con ‘adamlar’, cil ‘yıl’. y > j değişimi ise Kazak ve Karakalpak diyalekti için karakteristiktir; *yōl, Türk. yol, Az. yol, Trkm. yōl; fakat Kzk. jol, Kkalp. jol. Söz başında y- > ç- değişimi Hakas, Tuva ve Şor dilleri için karakteristiktir. Söz başı ç sesi y sesinden türeyen c sesinin sertleşmesi sonucunda gelişmiştir: *yaqa “yaka”, Tat. yâqa ; fakat Hak. çağa, Tuv. çağa; *yēr “yer”, Türk. yer, Trkm. yer, Uyg. yer, fakat Hak. çir, Şor. çér; *yağ, Tuv. çağ, Hak. çag; *yıl “yıl”, Hak. çil, Tuv. çil, Şor. çil. y > d‘ ses değişimi Altaycaya özgüdür: *yaqa “yaka”, Tat. yâqa Başk. yâqa; fakat Alt. d‘âqa, *yēr “yer”, Türk. yer, Uyg. yer; fakat Alt. d‘ér. y > ś değişimi ise sadece Çuvaşçada görülür: *yaqa “yaka”, Tat. yâqa Başk. yâqa; fakat Çuv. şuga, *yōk “yok”, Az. yoğ, Trkm. yōk; fakat Çuv. şuh. y > s değişimi sadece Yakutçada görülür. Bu y sesinin s sesine çevrilme sürecinin şöyle geliştiği düşünülmektedir: y > c > ç > ş‘ > ś > s. *yanı (yana) “yeni”, Tat. yâna, Kmk. Yanı; fakat Yak. Saņa Ancak Türk edebi dillerinde y sesinin yansımalarının onun ağızdaki yansımalarına denk gelmeyeceğini de belirtmek gerekir. Örnek olarak, Hakas edebi dilinde y- sesi, ç- sesine değişir, fakat Hakasçanın Kızıl ağızında ona /s/ sesi denk gelir. y > n : Bu değişim Hakas ve kısmen Şor dillerinde gözüktür: *yana “yeni”, Hak. nā; *yanaç “yanak”, Hak. nāh; *yan “yan”, Hak. nan;

**yomşak* “yumşak”, Hak. *nımzah*; **yağmur* “yağmur”, Hak. *nanmur*, Şor. *nağbur*, *nağmur* (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 59-60).

Kâşgarlı, Oğuzcanın özelliklerinden söz ederken Karahanlı Türkçesindeki ön ses y’lerinin Kıpçakçayla birlikte Oğuzcada eriyip kaybolduğunu ya da c’ye dönüştüğünü yazmıştır. Bu konuda yaptığı açıklama aynen şöyledir: “Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında y- bulunan isim ve fiillerin ilk harfini elife yahut c’ye çevirirler. Öbür Türkler ‘yolcu’ya *yelkin*, Oğuzlarla Kıpçaklar *elkin* derler (Korkmaz, 2020: 59; DLT I: 31). Bu bağlamda Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde söz başı /y-/ sesi, dar ünlüler önünde düzenli olarak düşer ve ı > i sesine değişir: yultuz/yulduz > *ulduz* (Axundov, 2006: 401), yıl > *il*, yılan > *ilan*, yıldırım > *ıldırım* (Aliyev, 1992: 23). “Yılan” sözü dikkate alındığında Özbekçede de ön seste düşme görülür: *ilon* (Xojiyev, 2006: 198). Eski Türkçedeki *yılgır-* (Türkmencede *yılgır-/yılğırca-*) “gülmek/gülümsemek” filli de Özbekçede *iljaymoq* (Xojiyev, 2006: 191) şekliyle y’siz kullanılmaktadır. Benzer durum Gagavuz Türkçesinde de görülmektedir: *irmi* < yirmi, *üzüümü* < yüzüğümü (Özkan, 1996: 88).

Türkmen diyalektinde de söz başı /y-/ sesinin düştüğü görülür: yemek > *iyemek* “yemek” (Kyýasowa vd., 2016: 622), yemiş > *iymiş* “meyve” (Göklenov, 1992: 358). Kırgız ve Altay dillerinde de dar ünlülerin yanında y- ünsüzünün kısmen düştüğü gözlenir. Tatarca *yır* “türkü”, Kırgızca *ır*, Tatarca *yıraç* “uzak”, Kırgızca ve Altayca *ıraç* (Serebrennikov, Gadjieva 2011: 61). Bununla mukabil tarihsel ve modern Türkçede ön seste /y-/ türemesinin olduğu da bilinmektedir: Proto Oğur *āgır* > Çuv. *yivir*. Ancak Çuvaşçada y- türemesi için ünlünün uzun olması gerekir. Benzer şekilde Gagavuzcada da geniş ünlüler önünde y- sesinin türediği görülür: ördek > *yördek* gibi. Bunun yanı sıra dar ünlüler önünde de y- sesinin türediği görülür: Eski Türkçede *ıgla-*, Türkmencede *yıglamak* ve Özbekçede *yig’lamoq* “ağlamak” gibi.

Bu çalışmanın, odak merkezi söz başı /y-/ sesi üzerinden yapılan tartışmalar olduğu için Türk dilinin tasnifinde kullanılan genel ölçütlere değinilmemiştir. Ancak birkaç cümleyle de olsa tasnif yapan araştırmacılardan bahsetmek gerekir. Bilindiği gibi Tekin yapılan tasnif denemelerini 5 başlıkta toplamıştır: *Radloff ‘a kadarki tasnif denemeleri*, *Radloff’un tasnif denemesi*, *Samoyloviç’e kadarki tasnif denemeleri*, *Samoyloviç’in tasnif denemesi*, *Samoyloviç’ten sonraki tasnif denemeleri* (Tekin, 1989: 141-168; 2013: 361-369). Castrén, Benzinger, Menges, Poppe, Ligeti, Räsänen, Arat, Deorfer gibi araştırmacılar tarafından da bir çok tasnif denemesi yapılmıştır. Son yıllarda yapılan önemli bir tasnif de Schönig’e aittir ve çok daha ayrıntılıdır. Schönig bütün Türk lehçelerini *Ortak Türkçe* altında toplamış *Yaygın Türkçe* ve *Yaygın Olmayan Türkçe* (Bulgar Türkçesi/Çuvaşça) şeklinde iki gruba ayırmıştır. Kıpçak ve Oğuz grubu Türk lehçelerini “*Merkezi Türkçe*”; Altayca, Şorca, Hakasça ve Tuvacanın da içinde yer aldığı Kuzeydoğu / Sibiryaya grubu lehçelerini ise “*Kıyı Türkçesi*” (Çuvaş Türkçesi, Lena Türkçesi, Halaç Türkçesi) (Schönig, 1999: 63-95; Sarı, 2013: 221-257) kavramı altında ele almıştır.

Söz başı /y-/ sesinin kronolojik olarak edebî metinlerdeki görünümüne bazı örnekler.

1-Köktürk Dönemi

Kül Tigin Yazıtı’nda:

yaguru “yaklaştırmak” (Ergin, 1976: 50), **yazın** “yaz boyu” (Sodiqov, 2021: 256), **yiti** “yedi”, **yitiñ** “yedinci”, biçin **yılka** “maymun yılında”, **yazın** “yaz boyu”, **yimşak** “yumuşak”, **yogçı** “yaşçı” (Tekin, 2020: 97, 187, 190), **yazın-** “yanılmak”, **yazı** “ova, step”, **yazukla-** “hata yapmak”, **yegirmi** “yirmi”, **yemşak** “yumuşak”, **yençü** “inci”, **yılsıg** “zengin, yırıgaru” “kuzeye doğru”, **yıçe** “yine”, **yay** “yaz” (Tekin, 2010: 183-190), **yog** ~**yug** “cenaze töreni”, **yelme** “öncü”, **yıl**, **yir** “yer”, **yağız**, **yok**, **yurt**, **yüz**. (Ercilasun, 2011: 173), **yış** “orman”, **yeme** “da/de”, **yigit** “genç”, vb. (Eker, 2006: 114).

2-Uygur Dönemi

Prens Kalyânmarkara ve Pâpamkara Hikâyesi'nde:

yalgamak “yalamak”, **yalğan** “yalan”, **yalğus** “yalnız”, **yantru** “yeniden”, **yañı** “yeni”, **yara-** “yaraşmak”, **yarlıg** “emir, izin”, **yarlıgqa-** “buyurmak, yapmak”, **[yar]sı-** “boğulmak, çürümek”, **yatğur-**“yatırmak”, **yavlaq-** “kötü”, **yegän** “yeğen”, **yıñak** “yan, yön”, **yoqla-** “yükselmek, yukarı çıkmak”, vb. (Hamilton, 2020: 189-193).

3-Karahanlı Dönemi

Kutadgu Bilig'de:

yadmak “yaymak”, **yağız** “yağız”, **yana** “yine”, **yañkulamak** “yankılamak”, **yir** “yer”, **yaşagu** “yaşam”, **yil** “yel”, **yaşıl** “yeşil”, **yazılmak** “yayılmak”, **yorımak** “yürümek”, (Dilâçar, 2020: 79-80), **yazkı yılduz** “bahar yıldızı” (Arat, 1979: 31), **yula** “meşale”, **yarut-** “aydınlıtmak”, **yaruk** “ışık”, **yıparlı** “misk”, **yangı** “benzer” (Arat, 2007: 24) **yyü** “yiyerek”, **yime** “da/de” (Ergin, 2002: 419), **yalñık** “cariye”, **yalğu** “ahmak” (Korkmaz, 2020: 58-59), **yori-** “yaşamak”, **yağız yir** “kara toprak”, vb. (Ercilasun, 2011: 294).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te:

yıgılap “ağlayıp”, **yüknüp** “eğilip”, **yaşın yamladı** “(göz) yaşını sildi”, **yipgin** “mor”, **yaşıl** “yeşil”, **yüzkeş-** “yüz yüze gel-“, **yörgeş-** “sarılmak”, **yalgnuk** “insan” (Tekin 1989: 96), **yılki** “hayvan sürüsü”, **yügürgenni** “tazi”, **yıra-** “uzak olmak”, **yaraş-** “anlaşmak”, **yar** “salya”, **yalin** “alev”, **yaği** “düşman”, **yağiz** “koyu kahverengi”, **yalawaç** “peygamber”, **yuldruk** “parlak, cilalı”, vb. (Atalay, 1939: 41).

Atabetü'l-Hakayık'ta:

yana “yine, gene, tekrar”, **yıg-** “toplamak”, **yaru-** “parlamak”, **yimes** “yemem”, **yimesen** **yime** “yemezsen yeme”, **yitük** “yitik”, vb. (Hacıeminoğlu, 2008: 111-112).

Dîvân-ı Hikmet'te:

yalğan “yalan, sahte”, **yirge** “yere” (Eraslan, 1983: 100), **yörgil** “yürü”, **yüz** “yüz, sayı olarak”, **yum-** “yummak”, **yalğan** “yalan”, **yaz-, yüz, yıl, yir** “yer”, **yağ-** “yağmak”, **yut-** “yutmak”, **yol** “yol”, **yan-** “yanmak”, **yüz** “yüz” (Bice, 2016: 136-140, 490-493,), **yolga** “yola”, **yükin yüklep** “yük yükleyip”, vb. (Ercilasun, 2011: 335).

4-Harezmi Sahası

Mukaddimetü'l-Edeb'de:

yalayı- “iftira etmek”, **yala** “suçlama, töhmet”, **yaldurmak** “alevlendirmek”, **yalılmak** “bıkmak, usanmak”, **yalduz-** “yaldızlanmak”, **yalğuz** “tek başına”, **yalıngat-** “çıkarmak, soymak”, **yaraşık** “uyum”, **yamurmak** “yıkmak, devirmek”, **yangaklaş-** “tokatlaşmak”, **yas** “bela, musibet”, **yasa-** “hazırlamak”, **yarmaq** “para”, **yasuqsuz** “geçitsiz”, **yavu-** “yaklaşmak”, **yaşın** “şimşek”, **yayağla-** “yaya gitmek”, **yelpin-** “serinlemek”, **yèrünç** “iğrenç, kötü”, **yeşmek** “çözmek”, **yèrügle-** “hakir görmek”, **yobıla-** “alay etmek”, **yoba** “silah”, **yövütke-** “yardım etmek”, vb. (Yüce, 1988: 200-210), **yinçke** “ince”, **yinçü** “inci”, **yip** “ip”, vb. (Eckmann, 1996: 14).

5-Kıpçak Sahası

Kodeks Kumanikus'ta:

yaman “kötü”, **yamgur** “yağmur” (Kuun, 1880: 270), **yaşamni** “yaşamı”, **yigitlikni** “gençliği”, **yamansız** “iyi”, **yalang** “yalın”, **yazın-** “günah işlemek”, **yirü-** “çürütmek”, **yiril-** ayrılmak”, **yiçür-** secde etmek, eğilmek”, **yinik** “hafif, ucuz”, **yirçi-yirtçi** “rehber”, **yazıksız** “günahsız, suçsuz” (Gabain, 1959: 73), **yabov** “örtü”, **yalçı** “gündelikçi”, **yangak** “yanak”, **yarlı** “fakir”, **yegen** “kaba hasır”, **yengil** “hafif”, **yoluk-** “karşılaşmak”, **yalañ** “yalın, çıplak”, **yançmak**

“ezmek”, **yapkiç** “kapak”, **yañı** “yeni”, **yat** “yad, yabancı, el”, **yalbar-** “yalvarmak”, **yangılamak** “tekrar, yeniden”, **yumurtkta** “yumurta”, **yuban-** “ihmal edilmek”, **yülüğüç** “tırş bıçağı”, **yülü-** “tırş etmek”, **yügün-** “diz çöküp eğilmek”, vb. (Tavkul, 2000: 134).

6-Çağatay Sahası

Muhâkemetü'l-Lugateyn’de:

yığlar “ağlar”, **yolungda** “yolunda”, **yüzümge** “yüzüme”, **yırağ** “uzak”, **yasın-** “yapmak, türetmek”, **yığla-** “ağlamak”, **yağlığ** “mendil”, **yaşuri** “gizli”, vb. (Özönder, 1996: 172-173).

Sekkâki Dîvânı’nda:

yürek “yürek”, **yüz** “yüz”, **yağşı** “yahşi”, **yaş** “yaş”, **yir** “yer”, **yasemen** “yasemin”, **Ya’kub** “Yakup”, **Yūsuf** “Yusuf”, **Yemen** “Yemen”, **yengi** “yeni”, **yazuqlı** “günahkâr”, **yegâne** “yegâne”, **yıravçı** “şarkıcı, hanende”, **yiti** “yedi”, vb. (Eraslan, 1999: 268-270, 605-608),

Abuşka Sözlüğü’nde:

yadayitti “zaif eyledi”, **yaragac** “yarayacak”, **yavuk** “yitik, belirsiz”, **yavut** “yakın eyle”, **yogan~yugan~yugay** “su ile yıkamak”, **yitek dik** “yetecek kadar”, **yoldadı** “yol gösterdi”, **yusun** “nişane, üslup”, **yığlay** “ağlayın”, **yavçın** “konuk” (Atalay, 1970: 400-410). **yakmağ** “tesir et-, etkilemek”, **yarmağ** “akçe”, **yanmağ** “dönmek”, **yavul** “yakın”, **yaşurmağ** “gizlemek”, **yasavul** “çavuş”, **yavçın** “konuk, misafir”, **yavan** “yemek”, **yamğur** “yağmur”, **yiğülük** “yiyecek”, **yoğmağ** “tesir etmek”, **yurun** “kaftan”, **yoldamağ** “yol gösterip irşat etmek”, **yoluğmağ** “buluşmak”, **yüzlenmek** “yönelmek”, vb. (Güzeldir, 2002: 554-557).

7-Eski Anadolu Türkçesi

Muhtelif Eserlerde:

yüzümge bakmağıl “yüzüme bakma”, (Çağatay, 1977: 149), **yidürmek** “yedirmek”, **yitürdi** “yitirdi”, **yanuk** “yanık”, **yazuksuz** “günahsız”, **yokaru** “yukarı” (Akar, 2018: 111-113), **anasığa yığladı** “annesine ağladı”, **yuymak** “yıkamak”, **yüyrür erdim** “yürürdüm”, **yincü yağdı** “inci yağdı”, **yorayım** “tabir edeyim, yorumlayayım”, **yük** “ağırlık” (Çağatay, 1977: 150), **yoğiken** “yok iken”, **yidi muşhaf** “yedi Mushaf” (Timurtaş, 1980: 152), **yüzüng** “yüzün”, **yir** “yer”, **yakhşı** “güzel”, **yirmiş** “meyve”, **yaprakh** “yaprak”, **yigregi** “en iyi”, **yitmek** “ulaşmak”, **yalakh** “sahte, yalaka”, **yakhındur** “yakındır”, **yavrum** “yavrum”, **yokhsa** “yoksa” (Ergin, 2002: 433-434), **yavuz** “yavuz”, **yengil** “yüngül, hafif”, **yılduz** “yıldız”, **yiğmak** “yığmak”, **yiti** “yedi” (Levend, 2016: 236-238).

Ön ses için standart Türkiye Türkçesi imlası ve çeviri yazı dikkate alındığında Türk lehçelerine göre söz başı /y-/ ses işareti bazı sözcükler üzerinden şöyle gösterilebilir:

Eski Türkçe	*yāz	*yēr	*yōl	*yōk	*yultuz/yulduz
Çuvaşça	śur	śír	śul	śuk	śáltár/śıldır
Sahaca	sāz	sír	suol	suoh	sulus / suldız
Altayca	d’az	d’ér	d’ol	d’ok	cıldıs
Hakasça	çaz	çir	çol	çoh	çiltıs/şiltıs
Tuvaca	çaz	çer	çol	çok	sıldıs
Kazakça	jaz	jer	jol	jok	juldız
Kırgızca	caz	cér	col	yoğ	cıldız
Karaçayca*	dzaz	cer	dzol	coğ	julduz
Şorca	çaz	çér	çol	çok	çiltıs
Karakalpakça	caz	cör	col	coğ	yulduz
Tatarca	c’az	c’ir	c’ul	c’uk	yöldız

Kumukça	yaz	yer	yol	yok	yulduz
Nogayca	yaz	yer	yol	yok	yulduz
Başkurtça	yaz	yır	yul	yuk	yondoz/yondodh
Balkarca	cāz	cer	cōl	cōk	culduz
Azerice	yaz	yer	yol	yoḥ	ulduz
Türkmence	ýāz	ýer	ýöl	ýök	yıldız (ýyldyz)
Türkçe	yaz	yer	yol	yok	yıldız
Gagavuzca	yaz	yer	yol	yok	uldız
Halaçça	yāz	yīr	yūl	yūk	yulduz
Uygurca	yaz	yär	yol	yok	yulduz
Özbekçe*	yāz (yoz)	yer	yo'l	yo'q	yulduz

Tabloda /*/ işaretiyle gösterilen yazı dilleri hakkında şu bilgileri vermek yerinde olur. Karaçay Türkçesinde sözü edilen işaretle gösterilen /dz-/ sesi Bashan-Çegem ağzında c sesine, Çerek ağzında sızıcı z (dz) sesine dönüşür. Dolayısıyla her iki şekline de rastlamak mümkündür. Eski Türkçede *yol* > Çegem > *col*; Çerek > *zol* (Tavkul, 2000: 6-7). Yukarıda belirtilen “Özbekçe*” ifadesi ise ünlü uzunluğunu göstermek üzere kullanıldı. K.K.Yuhadin tarafından yapılan araştırmalara göre Kuzey Özbek ağzlarından biri olarak kabul edilen Çimkent bölgesindeki Kara-Bulak ağzında ünlüler uzun telaffuz edilir (Tekin, 1995: 26).

Eski Türkçedeki y-’ler, Altay Türkçesinin ilmî literatüründe t’- / d’- “palatal c ya da d’ye yakın c” transkripsiyonuyla ifade edilmektedir (Ercilasun, 2007: 1019). Benzer şekilde c’ sesi Kazan Tatarcasında y-, inceleşmiş c’ ünsüzüne evrilmiştir. Bu değişim esasen ön sıra ünlülerinde görülür; *yēr “yer”, Tat. c’ir; *yēl “yel”, Tat. c’il (Serebrennikov, Gadjieva 2011: 59). Bunun yanı sıra yukarıdaki örnek sözlerde kullanılan /z/ ünsüzü Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir ve bu ses dişler arasından çıkan bir ünsüzdür (gaz “kaz”, gızıw “kızmak”, gūza “görücü, kılavuz”). Başkurtçadaki /i/ işareti ise Türkçede kapalı é sesine denk gelmektedir (Ercilasun, 2007: 761).

İlk Türkçede *yultuz*, Çuvaşçada *şältär* (çăлтăр) sözünden gelişen Eski Türkçedeki “yultuz/yulduz” sözü (diğer lehçelerdeki türevleri: йулдуз / йулдус / йулдыз / жулдыз / йултыс / сулус ... ~ йылдыз / жылдыз / йилтыс / д’ылдыс / чылтыс / сылдыс) dikkate alındığında yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere ses değişimi veya gelişimine bağlı olarak Çuvaş, *Saha* (bazı kaynaklarda tek şekilli “suluz” olarak göstermiştir, Vasiliev, 1995: 304), *Hakas* ve *Başkurt Türkçelerinde* ikili kullanımların olduğu, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde ise söz başı /y-/ sesinin sıfırlandığı söylenebilir.

Yukarıda belirtildiği gibi *yaz*, *yer*, *yol*, *yok* sözcüklerinde düzenli olarak değişiklik gösterip de “yultuz/yulduz” sözünde kuralın dışına çıkan kullanımlara bakıldığında Altaycada palatal d’ sesi yerine c sesinin (cıldıs), Hakasçada ç sesi yerine ş sesinin (şıltıs), Tuvacada ç sesi yerine s sesinin (sıldıs), Karaçaycada dz veya c sesi yerine j sesinin (julduz), Tatarcada palatal c’ sesi yerine y sesinin (yöldız) tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türkçe, tarihî ve modern lehçeleriyle dünya üzerinde yaklaşık 300 milyonluk nüfusa sahip değişik Türk toplulukları tarafından konuşulan ve yazılan müşterek bir dildir. En kapsayıcı anlamıyla Türk dilinin gelişim evreleri dikkate alındığında belgelerle takip edilemeyen *karanlık dönem* istisna tutulduğunda, 6. yüzyılın son çeyreğinden (Bugut Yazıtı 584) 12. yüzyıla kadar tek kol hâlinde müşterek olarak kullanılan döneme (Köktürk, Uygur, Karahanlı dönemi) *Eski Türkçe* adı verildiği, diyalektal farklılıklardan dolayı 13. yüzyıldan itibaren *Batı (Eski Anadolu) Türkçesi*, *Kuzey (Kıpçak) Türkçesi*, *Doğu (Çağatay) Türkçesi* şeklinde muhtelif ana şubelere ayrılarak birden

fazla yazı dili oluştuğu, Çuvaşça ve Yakutça gibi uzak lehçeler tasnife dâhil edilmezse 21. yüzyılda coğrafi veya etnik açıdan yakın lehçelerin *Güneybatı / Oğuz grubu, Kuzeybatı / Kıpçak grubu, Güneydoğu / Karluk grubu, Kuzeydoğu / Sibiry grubu* şeklinde sınıflandırıldığı söylenebilir.

Konunun bütüncül bakışla kavranabilmesi için bir araştırma yöntemi olarak verilerin hem tarihselden moderne giden bir süreçte (art zamanlı/diyakronik) ele alınması hem de eş zamanlı olarak (senkronik) değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple tarihî ve modern Türk lehçelerinden örnekler sunuldu. Aktarılan bilgilerden ve karşılaştırma tablosundan anlaşılacağı üzere Eski Türkçedeki söz başı /y-/ sesi Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerinde korunurken, Kıpçak grubu Türk lehçelerinde /c-/ye, Kuzeydoğu/Sibiry grubu Türk lehçelerinden Hakasça, Şorca ve Tuvacada /ç-/ye dönüşmüştür. Daha açık bir ifadeyle söz başı /y-/ sesi Gagavuz, Halaç Türkmen, Azerbaycan, Türkiye, Kumuk, Karay, Nogay, Kırım-Tatar, Başkurt, Uygur ve Özbek Türkçelerinde korunmuş; Kazakçada /j-/ye, Kırgızcada ve Balkarcada /c-/ye, karışık bir görünüm sergilediği Tatarcada palatal /c’-/ye ve kimi sözcükte (yafrak, yalkın, yıl vb.) /y-/ye, benzer şekilde ikili kullanımların görüldüğü Karaçaycada /dz-/ye, diğer bir deyişle sızıcı /z-/ye veya Bashan-Çegem ağzında /c-/ye, Altaycada palatal /d’-/ye veya “yıldız” (cıldıs) sözünde olduğu gibi /c-/ye, Sahacada (Yakutçada) /s-/ye, Çuvaşçada ise /ş-/ye değişmiştir.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Aliyev Alaeddin Mehmedoğlu. “Azerbaycan Türkçesi”, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (Editör: A. B. Ercilasun). – Ankara: KB Yay., 1992.
2. Akalın Mehmet. Tarihi Türk Şiveleri. – Ankara: TKAE Yayınları, 1998.
3. Akar Ali. Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş. – Ankara: Ötüken Yayınları, 2018.
4. Alkaya Ercan. “Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağzılarında y-/c- Sesi Üzerine”, TÜRKİAD, Cilt 1, Sayı 1, 2017, 24-38.
5. Arat Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig I Metin. – Ankara: TDK Yay., 1979.
6. Arat Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig I Metin. – Ankara: TDK Yay., 2007.
7. Arat Reşit Rahmeti, Temir Ahmet. “Türk Şivelerinin Tasnifi”, Türk Dünyası El Kitabı, 2. Cilt, “Dil-Kültür-Sanat”. – Ankara: TKAE Yayınları, 1992.
8. Atalay Besim. Dîvânü Lugâti't-Türk Tercümesi, I. Cilt. – Ankara: TDK Yay., 1939.
9. Atalay Besim. Abuşka lûgatı veya Çağatay Sözlüğü. – Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970.
10. Axundov Ağamusa. Azərbycan Dilinin İzahlı Lüğəti, 4. Cild. – Bakı: Şərq-Qərb Nəşri., 2006.
11. Baskakov Nikolay Aleksandroviç. Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi (Çev. Kenan Koç-Oktay Karaca). – İstanbul: Multilingual Yay., 2006.
12. Bayram Bülent. “Çuvaş Türkçesinin Sözlükleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 47, 2019, 35-76.
13. Bice Hayati. Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî. (Editör: Mustafa Tatcı). – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2016.
14. Buran Ahmet, Alkaya Ercan, Yalçın Kaan Süleyman. Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
15. Caferoğlu Ahmet. Türk Dili Tarihi. – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.
16. Ceylan Emine. Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi. – Ankara: TDK Yay., 1997.
17. Clark Larry. Turkmen Reference Grammar. – Wiesbaden: Turcologica 34, 1998.
18. Clouston Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.
19. Çağatay Saadet. Codex Cumanicus Sözlüğü, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler (Çev. Kemal Aytaç). – Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1978.
20. Dilâçar Agop. Kutadgu Bilig İncelemesi. – Ankara: TDK Yay., 2020.
21. Doerfer Gerhard. “The Conditions for Proving the Genetic Relationship of Languages”. The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences Kyoto Sangyo University. Vol. 2, No: 4/September. – Kyoto: Kyoto Sangyo University Publication, 1981.

22. Eckmann János. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz.: Osman Fikri Sertkaya). – Ankara: TDK Yay., 1996.
23. Eker Süer. Çağdaş Türk Dili. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2006.
24. Emre Ahmet Cevat. Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme). – İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası., 1949.
25. Eraslan Kemal. Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
26. Eraslan Kemal. Mevlâna Sekkâkî Divanı. – Ankara: TDK Yay., 1999.
27. Eraslan Kemal. Eski Uygur Türkçesi grameri. – Ankara: TDK Yay., 2012.
28. Ercilasun Ahmet Bican. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. – Ankara: KB Yay., 1992.
29. Ercilasun Ahmet Bican. Kutadgu Bilig Grameri. – Ankara: Akçağ Yay., 2011.
30. Ercilasun Ahmet Bican. Türk Lehçeleri Grameri. – Ankara: Akçağ Yay., 2007.
31. Ercilasun Ahmet Bican. Türk Dili Tarihi. – Ankara: Akçağ Yay., 2011.
32. Erdal Marcel. A Grammar of Old Turkic. – Leiden Brill, 2004.
33. Eren Hasan (1983). “Y. Maddesi”, Türk Ansiklopedisi. – Ankara, C. XXXII, 366-367.
34. Ergin Muharrem. Türk Dili. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 2002.
35. Ergin Muharrem. Orhun Âbideleri, 1000 Temel Eser Numara: 32. – İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1976.
36. Ersoy Feyzi. Çuvaş Türkçesi Grameri. – Ankara: Gazi Kitabevi, 2010.
37. Ersoy Feyzi. Çuvaşçaya Özgü Bazı Özellikler Üzerine, Turkish Studies, 8(9), 2013, 241-251.
38. Gabain Annemarie Von. Alttürkische Grammatik. – Leipzig: Porta Linguarum Orientalium XIII, 1941.
39. Gabain Annemarie Von. Das Alttürkische. – Wiesbaden, 1959.
40. Gabain Annemarie Von. Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın). – Ankara: TDK Yay., 2007.
41. Göklenov Jebbar. “Türkmen Türkçesi”, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (Editör: A. B. Ercilasun). – Ankara: KB Yay., 1992.
42. Grönbech Kaare. Kuman Lehçesi Sözlüğü (Çev. Kemal Aytaç). – Ankara: KB Yay., 1992.
43. Gülensoy Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z. – Ankara: TDK Yay., 2011.
44. Güzeldir Muharrem. Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks). – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2002.
45. Hacıeminoğlu Necmettin. Karahanlı Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yay., 2008.
46. Hamilton James Russell (2020). Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası-Kalyânâm-kara ve Pâpâm-kara Hikâyesi. Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan. – Ankara: TDK Yay., 2020.
47. Xojjiyev A. O'zbek Tilining Izohli Lug'ati. – Toshkent: Davlat Ilmiy Nashriyoti, 2006.
48. Kirişçioglu Fatih. Saha (Yakut) Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yay., 1999.
49. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. – Ankara: TDK Yay., 2020.
50. Kuun Comes Géza. Codex Cumanicus Bibliothecae ad Templum Divi Venetiarum. – Budapest: Academiae Hung, 1880.
51. Kyásowa G., Geldimyradow A., Durdyýew H. Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi. – Aşgabat: Ylym Neşriyaty, 2015.
52. Levend, Agâh Sırrı. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları I. – Ankara: TTK Yay., 2016.
53. Miraziz Mirtojiyev. O'zbek Tili Fonetikasi. – Toshkent: Fan Nashriyoti, 2013.
54. Özkan Nevzat. Gagavuz Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yay., 1996.
55. Özönder F. Sema Barutcu. Muhakemetü'l-Lugateyn. – Ankara: TDK Yay., 1996.
56. Özönder F. Sema Barutcu. “Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz”, Türkbilgi, 2002/3, 203-210.
57. Özönder F. Sema Barutcu. “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, Türkler. – Ankara: Yeni Türkiye Yay., C. 3, 485-501, 2002.

58. Poppe Nikolay. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965.
59. Radloff Wilhelm. Versuch Eines Wörterbuches Der Türk- Dialekte. – St. Petersburg, 1983.
60. Róna-Tas András. An Introduction to Turkology. – Szeged, 1991.
61. Sarı İsa. “Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri”, Dil Araştırmaları, Sayı: 12, Bahar 2013, 221-257.
62. Serebrennikov Boris Aleksandroviç, Gadjiyeva, N. Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. – Ankara: TDK Yay., 2011.
63. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные/ АН СССР.Ин-т языкознания.-М.:Наука,1974.
64. Schönig Claus. “The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 52 (1), 1999, pp. 63-95, (Çeviren: İsa Sarı).
65. Sodiqov Qosimjon. Eski O‘zbek Yozma Adabiy Tili. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
66. Strahlenberg Johann. Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia. Studia Uralo-Altaica: 8, Szeged: 2, 1975.
67. Şerbak Aleksandr Mixaylovich. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov.-Leningrad, 1970.
68. Tavkul Ufuk. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK Yay., 2000.
69. Tekin Talat. “Türkçe /ş/, Çuvaşça /s/ ve Moğolca /ç/”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1986, 71-75.
70. Tekin Talat. Tuna Bulgarı ve Dilleri. – Ankara: TDK Yay., 1987.
71. Tekin Talat. Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. – Ankara: TDK Yay., 1988.
72. Tekin Talat. Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi, Erdem 5, Sayı 13, 1989, 141-168
73. Tekin Talat. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. – Ankara: TDAD: 13, 1995.
74. Tekin Talat. Makaleler 1 Altayistik. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2003.
75. Tekin Talat. Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri (Haz.: E. Yılmaz, N. Demir). – Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
76. Tekin Talat. Orhon Yazıtları. – Ankara: TDK Yay., 2010.
77. Tekin Talat. Orhon Yazıtları. – Ankara: TDK Yayınları, 2020.
78. Toyçiboyev Basim. O‘zbek Tili Tarihiy Fonetikasi. – Toshkent: O‘qituvchi Nashriyoti, 1990.
79. Tuna Osman Nedim. Türk Dünyası El Kitabı. – Ankara: TKAE Yayınları, 1992.
80. Timurtaş Faruk Kadri. Şeyhî'nin Husrev ü Şîrin'i.-İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980
81. Vasilyev Yuriy Cargıstay. Türkçe-Sahaca Sözlük. – Ankara: TDK Yay., 1995.
82. Yılmaz Emine.“Talat Tekin ve Batı Türkçesi”, Talat Tekin ve Türkoloji. (Demir, N., Sarı, İ. ile birlikte). – Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018.
83. Yüce Nuri. Mukaddimetü'l-Edeb- Harezmi Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası. – Ankara: TDK Yay., 1988.

ADABIY TIL VA BADIY ASAR TILI XUSUSIDA

Yusupova Orziboni Sunnatovna
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
ORCID: 0000-0002-0276-2741
Email: yorziboni1978@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy tilning badiiy adabiyotda qo'llanilishi, badiiy matnlar uchun asosiy material vazifasini bajarishi bilan bir qatorda aynan mazkur matnlarda ma'lum bir o'zgarishlarga yuz tutishi tadqiq etilgan. Milliy til kishilar o'rtasidagi aloqa-aralashuv tili, jonli til bo'lganligi uchun deyarli me'yorlarga amal qilmaydi. Tilning butun jozibasi, lug'at boyligi va funksional imkoniyatlari borlig'i bilan namoyon qila olgani uchun umumxalq tili doimo tadqiqotlarga asos bo'ladi. Ma'lum me'yorlarga amal qilish majburiyati bo'lgani uchun adabiy tilning lisoniy imkoniyat umumxalq milliy tili va badiiy tilda farqlanadi. Umumxalq tili, adabiy til va badiiy tilning o'xshash hamda farqli jihatlari, tilshunoslik va poetika munosabatlari, ularning tutash nuqtalari va chegaralari bir qancha olimlarning fikrlari bilan qiyoslab o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Lingvistika, poetika, adabiy til, umumxalq tili, poetik til, estetik vazifa, poetik idiolekt.

ОСОБЕННО ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ЯЗЫК ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация: В данной статье исследуется использование литературного языка в художественной литературе, его роль как основного материала для художественных текстов, а также то, что в этих текстах происходят те или иные изменения. Национальный язык – это язык общения и взаимодействия между людьми, это живой язык, поэтому он почти не подчиняется нормам. Национальный язык всегда является основой исследования, поскольку он может показать все очарование, словарный запас и функциональные возможности языка. В связи с необходимостью следовать определенным стандартам языковой потенциал литературного языка различается между национальным языком нации и художественным языком. Сходные и различные аспекты общечеловеческого языка, литературного языка и художественного языка, отношения языкознания и поэтики, их точки соединения и границы сопоставляются с мнениями ряда ученых.

Ключевые слова: Языкознание, поэтика, литературный язык, национальный язык, поэтический язык, эстетическая задача, поэтический идиолект.

ESPECIALLY LITERARY LANGUAGE AND LANGUAGE OF LITERARY WORKS

Abstract: In this article, the use of literary language in fiction, its role as the main material for fiction texts, and the fact that certain changes occur in these texts are studied. The national language is a language of communication and interaction between people, it is a living language, so it almost does not follow the norms. The national language is always the basis of research because it can show all the charm, vocabulary and functional possibilities of the language. Due to the obligation to follow certain standards, the linguistic potential of the literary language differs

between the national language of the nation and the artistic language. Similar and different aspects of the universal language, literary language and artistic language, relations between linguistics and poetics, their points of connection and boundaries are compared with the opinions of several scientists.

Keywords: Linguistics, poetics, literary language, national language, poetic language, aesthetic task, poetic idiolect.

Tilshunoslik fanining obyekt bo‘lgan adabiy tilning badiiy adabiyot tili va poetik tilga munosabatlari haqida so‘z yuritish ham lingvopoetikaning tadqiq obyekt haqidagi tasavvurimizni oydinlashtiradi. Ammo soha mutaxassislari bu munosabatlarning struktur va funksional planda ancha murakkab ekanligini ta’kidlashgan [3. –B.9].

Umumxalq tilining tarkibiy qismi sifatida qaralish barobarida muayyan qolip va tartibga solingan, me‘yorlashtirilgan, og‘zaki va yozma shakllarga hamda funksional chegaralanishlarga ega bo‘lgan, muomala va madaniy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan adabiy til, shubhasiz, badiiy matnlar uchun asosiy material vazifasini o‘taydi.

Shu ma’noda, umumxalq tili va adabiy til fondi har qanday nutqiy qo‘llanishlar uchun asosiy baza hisoblanadi. Masalaga funksional jihatdan qaralganda, ular badiiy uslub doirasida amal qilar ekan, bu uslubda uning qo‘llanish ko‘lami kengayib, badiiy matnlardagi vazifasi o‘zgaradi – estetik vazifani bajarishga ham xizmat qiladi. Poetik til tushunchasiga V.Vinogradov quyidagicha ta’rif bergan: «Poetik nutq nazariyasi obyekt deb qaraladigan poetik til tushunchasiga tilning umumiy belgilaridan yuqorida bo‘lgan poetik til va og‘zaki san’atning ob’ekti va quroli sifatida qaraladigan alohida alomatlar, tilga bo‘lgan cheksiz qarashlardan diqqatni boshqa tomonga tortadigan nuqtai nazarlar va ularning ko‘plab funksional qo‘llanishlari kiradi» [2. –B.29].

Adabiy til va badiiy adabiyot tilining o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlashda L.Maksimovning quyidagi fikri ham e’tiborga molikdir: «Adabiy til va badiiy adabiyot tilini o‘zaro chegaralashda ulardagi quyidagi vazifalarning farqlanishiga asoslaniladi: adabiy til (dialektlar va jonli til singari) kommunikativ vazifani bajaradi (odamlarning bevosita muloqoti uchun xizmat qiladi), badiiy adabiyot tilida boshqa bir vazifa – estetik (tilda maxsus tashkil etilgan obrazli mazmun yordamida o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatish) vazifa alohida namoyon bo‘ladi» [7.–B.12].

Tilshunoslik va poetika masalalarini aniqlashtirishda yana R.Yakobsonga murojaat qilamiz. V.Ivanovning ta’kidlashicha, lingvistika va poetikaning bir-biri bilan jonli aloqada bo‘lishi lozimligi hamisha Yakobsonning diqqat markazida bo‘lgan. U turli til sathlarining poeziyadagi rolini tushunmasdan turib, uning amal qilishini ham, tarixini ham anglab bo‘lmasligi haqidagi fikrini qattiq himoya qilgan. Uning nazarida poetika lingvistika uchun hamisha tajriba maydoni, eksperimental kenglik bo‘lgan. Shu bilan birgalikda, u lingvistik xulosalarga tayanmasdan turib, tasviriy va tarixiy poetikani yaratishning imkoni yo‘q, lingvistika va poetika egizak sohalar deb hisoblagan [5.–B.5].

XX asr tilshunosligi nazariyotchilaridan biri akad.V.Vinogradovning tilning ijtimoiy vazifalari haqidagi qarashlari o‘zidan keyingi davr tilshunosligi taraqqiyotida ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Olimning «aloqa, xabar va ta’sir» tarzida uch so‘zda mujassam bo‘lgan lingvistik qarashi tilning ijtimoiy mohiyatini o‘zida to‘la mujassam qilgan. Jumladan, uning poetikaga doir ta’limoti ham tilning oliy vazifasi – ta’sir o‘tkazish doirasida o‘z ifodasini topgan. Bu yo‘nalishda fundamental tadqiqotlar olib borgan olim o‘z nazariy fikrlarini «O yazike xudojestvennoy

literaturi», «Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika», «O teorii xudojestvennoy rechi», «O yazike xudojestvennoy prozi» (Vinogradov, 1959,1969,1971,1980) singari asarlarida batafsil bayon qildi.

Badiiy adabiyotning alohida turi sifatida qaraladigan poeziya voqelikni bayon etishning o‘ziga xos yo‘ldan borishi uning tildan foydalanishda ham ana shunday yo‘l tanlashini taqozo etadi, albatta. Ammo iste’moldagi bu o‘ziga xosliklar umumtil va adabiy til me’yorlari doirasida kechadi. Tilning stilistik va emotsional-ekspressiv imkoniyatlari ham ana shu me’yorlar doirasida reallashadi.

Masalaning ushbu jihatlariga aniqlik kiritgan, til va badiiy matn munosabatlarini nazariy jihatdan oydinlashtirib bergan olim V.Vinogradov bo‘ldi. Uning «Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika» asari bevosita ana shu masalani keng va atroflicha yoritishga bag‘ishlangan.

Badiiy-ijodiy strukturalarning turli tiplarini lingvistik tahlil qilish, poetik nutqning o‘ziga xos belgilarini aniqlash mavhum bo‘lgan bir paytda V.Vinogradov maxsus funksional ijodiy sharoitda har qanday til hodisasi poetik vosita bo‘la olishi mumkinligi haqidagi tezisni ilgari surdi. Tilning poetik vazifasi ham kommunikativlikka tayanadi va uning ustiga estetik va san’atning ijtimoiy-tarixiy qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi nutqiy ma’no va munosabatlarni yangi dunyosini quradi. Demak, poetik nutqning mavqei undagi tasviriy vositalarning soni bilan emas, balki ijodiy-emotsional obrazli ifodaga va u yoki bu estetik vazifa hamda talablardan kelib chiqib «voqelik»ni qayta aks ettirishga bo‘lgan umumiy yo‘nalish bilan aniqlanadi. Xuddi ana shunday munosabatda bo‘lgandagina poetik nutq obrazli nutq sifatida xarakterlanadi, – deydi u. Mana shu xulosaga kelgandan keyingina V.Vinogradov poetikaga ta’rif berdi va quyidagi muhim fikrlarini bayon qildi: Poetika shakllar va ko‘rinishlar, badiiy ijod asarlarini tashkil qiluvchi vosita va yo‘llar haqidagi, badiiy asarlar struktural tiplari va janrlari haqidagi fan sifatida nafaqat poetik nutq hodisalarini, balki adabiy asarlar qurilishining hamda xalq og‘zaki ijodining turli jihatlarini qamrab olishga intiladi. «Poetika poetik nutqqa suyanar va bir qadar unga asoslanar ekan, adabiy asar struktural elementlarining sof lingvistik tahlil vositalari va prinsiplari bilan chegaralanib qolishi, faqat badiiy-ijodiy qurilishning tili va nutqiga aloqador bo‘lgan kategoriya va shakllarga o‘ralashib qolishi mumkin emas. U badiiy ijodning – san’atshunoslik va adabiyotshunoslikning umumiy nazariyalari hamda tushunchalari bilan boyib boradi. Shunday qilib, poetika doirasida badiiy asarlar strukturasini o‘rganishning ham lingvistik, ham estetik-stilistik, ham adabiyotshunoslik hamda boshqa san’atshunoslik usullari birlashadi» [1.-B.206].

Tilshunoslik va poetika munosabatlarini aniqlashtirishda, ularning tutash nuqtalari va chegaralarini bilishda V.Jirmunskiyning qarashlari ham ahamiyatlidir. Poeziyaga san’atning bir turi sifatida qaragan olim uning o‘ziga xosligi material vazifasini o‘taydigan so‘zning alohida xususiyatlari bilan belgilanishini aytadi.

V.Jirmunskiy poetik tilning mohiyatini ochib berish maqsadida uni fan tiliga qiyoslaydi. Fan tili mavhum, amorf va matematik xarakterda bo‘lib, u so‘zlardan abstrakt tushunchalarning shartli belgisi sifatida foydalanadi. Shu bois og‘zaki material ob’ektiv fikrni aniq ifodalashda ilmiy til uchun ahamiyatsizdir; aksincha, poeziya uchun so‘z badiiy ijod materiali hisoblanadi. So‘zning barcha elementlari – uning tovush tarkibi (fonetika), grammatik qurilishi (morfologiya), ma’no ahamiyati (semasiologiya), gapda so‘zlarning odatdagi birikuvi (sintaksis) baravar tarzda badiiy tasviriylik qonuniga bo‘ysunadi. Tilning bironta omili poeziya uchun farqsiz bo‘lmaydi; ularning hammasi alohida vazifaga xizmat qiladi.

Shu o‘rinda V.Jirmunskiy L.Yakubinskiyning tilni ikkiga – poetik va amaliy tilga bo‘lganligining sabablarini eslaydi hamda A.Potebnyaning poetik til haqidagi qarashlariga yuksak

baho beradi. Potebnya ta’limotining asosi poeziyaning tildan foydalanish mahoratiga asoslangan hodisa ekanligini tasdiqlashdan iborat, – deydi u. Prozaik yoki amaliy nutqda soʻzning ichki obrazlilik yoʻqoladi; soʻz zoʻriqadi, tushunchaning mavhum, matematik belgisiga aylanadi; poetik nutqda esa unga jon kiradi, mustaqil maʼnoga ega boʻladi. Potebnya poeziyani til vositalari yaratish haqidagi ta’limoti bilan soʻzning semasiologiya sohasi shoirning ijod mahsuli boʻlgan metafora, metonimiya va sinekdoxa singari estetik kategoriyalarda takomillashib va chuqurlashib borishini tasdiqlagan.

Shundan soʻng V.Jirmunskiy bu qarashlarga zid boʻlgan V.Shklovskiyning «poeziyani til hodisasi hisoblash mumkin emas», degan fikrini keltiradi. Shklovskiy prozaik va poetik nutq «qonuniyatlarini» keskin farqlash haqidagi qarashini himoya qilgan edi. Bu fikrlar sirdan qaragandagina bir-biriga ziddiyat koʻrinadi. Aslida Potebnya ham ilmiy til («tushunchalar tili») va poetik til («obrazlar tili») ni tan olgan. Ammo u bu jarayonlarning farqini oʻz mohiyatiga koʻra poetik boʻlgan til ijodkorligida koʻrgan [4].

Tilshunoslik va poetikaga oid qarashlar tizimida V.Grigorevning mulohazalari ham salmoqli oʻrin tutadi. Uning fikricha, poeziyani adabiy til meʼyorlarining namoyishi deb emas, balki inson uchun murakkab va tushunarli boʻlmagan, gʻoyatda muhim narsalarning yuzaga kelishi va adabiy tildan koʻra boshqa vositalar yordamida ham ifodalanishini tushunish kerak. S.Karimovning yuqorida bayon qilinib, bu oʻrinda toʻldirilgan holda qayd etilayotgan quyidagi fikri ham poetik til haqidagi qarashlar koʻlamini kengaytiradi: «Xalq tilidagi anʼanaviy mustahkamlangan til vositalariga muntazam ravishda murojaat qilib turish, ayrim poetik matnlarni xalq ogʻzaki ijodi uslubiga mos holda shakllantirish hech bir janrda poeziyadagichalik keng yoʻlga qoʻyilgan emas. Ana shu vositalardan erkin foydalanish bilan birga poeziya til imkoniyatlarini turli shakllarda sinab koʻruvchi, ularning yangi-yangi maʼnolarining yuzaga kelishiga xizmat qiluvchi ijodiy laboratoriya ham hisoblanadi» [6.–B.23].

Lingvopoetikaning oddiy izohi – bu poetik til deganidir. Metaforik mazmunga ega boʻlgan poetik til poetik tafakkur quroli sanaladi va u konnotatsiyaning ogʻir yukini oʻz yelkasida tashiydi; unga alohida poetik til; ifodadagi «yuqori» vositalarining yopiq tizimi; estetik aktuallashish alomatlari boʻlgan nutq; badiiy til; poeziya tili; badiiy asar tili; badiiy asarning til shakllari; poetik idiolekt; tilning poetik vazifasi maʼnolari qoʻshilishi mumkin.

V.Grigorevning lingvistik poetika atamasi uni tadqiq etish doirasida ikki yoʻnalish mavjudligini koʻrsatib turishi haqidagi fikri navbatdagi mulohazani – uning til poetikasini umumfilologik planda oʻrganuvchi soha ekanligini keltirib chiqaradi. Shuning uchun, deydi u, filologlarning «soʻz bilan nafas olishi» lozim boʻladi, faqat lingvistik tahlilgina badiiy soʻz ustasi qanday «nafas olayotganini» aniqlashga qodirdir. «Faqat umumfilologik yondashuvgina lingvistika va poetikani birlashtiradi, istiqbolda esa lingvopoetika doirasidagi qarashlarni rivojlantiradi». Tadqiqotchi poetik matnlarning leksikografik tavsifi bilan shugʻullanish – poeziya tilining lugʻatlarini tuzish, sheʼriy idiolektlarni, jumladan «grammatik idioshtillar»ni tizimli bayon etish, poeziyaning idilektologik atlaslarini yaratish kabilarni lingvopoetikaning istiqboldagi vazifalari sifatida tasavvur qiladi [3.– S. 48-50; 57-59; 75-78].

V.Grigorev lingvopoetika doirasida soʻz poetikasi ham muhim oʻrin tutishligini aytadi: «Poetik soʻz» deganda atamaning qatʼiy lingvistik maʼnodagi ontologik xususiyatlari, har qanday til isteʼmolchisining, birinchi navbatda, badiiy, ayniqsa, sheʼriy nutqqa, shuningdek, oʻz nutqiga ijodiy munosabati tushuniladi. Mazmun planida soʻz poetikasi – bu poetik tilshunoslik birligi sifatida soʻzning oʻziga xos xususiyatidir; ifoda planida bu atama bir qator u yoki bu darajadagi genitiv qurilmalarda oʻz aksini topadi. Soʻz poetikasi «gap poetikasi» (yoki «sintaksis poetikasi»),

«fonemalar poetikasi» (yoki «fonologiya poetikasi») kabi masalalarni ham nazarda tutadi. «Grammatik poeziya»ni «grammatik kategoriyalar» doirasida izlanishlar olib borilmasdan turib anglab bo‘lmaydi. [*Poeziya grammatikasi* ifodasi Yakobsonga tegishli. Grigorev].

Tushunarliki, *so‘z poetikasi* – bu ham alohida obyektidir, ham tilshunoslik va adabiyotshunoslik kesimidagi lingvistik soha bo‘lgan lingvopoetikaning bo‘limlaridan biridir.

«Poeziya grammatikasi» tahlili «grammatika»ning qandayligini, badiiy matnlarning fonetik va grammatik jihatdan qanday tashkil etilishini, poetik til «grammatikasi» qanday bo‘lishligini ko‘rsatishi kerak. Ammo poeziya grammatikasi va grammatik poeziya birikuvlari bir xil ma‘noga ega emas[3.–B.12-13; 27-28]. Anglashiladiki, til materiali tushuncha va his-tuyg‘u ifodasi sifatida ikki qutbga ajralib boradi. O‘z ijtimoiy vazifasiga ko‘ra mantiqiy tushunchalar aksi bo‘lgan birliklar shartli ravishda ilmiy, obrazlar ifodasi bo‘lganlari esa poetik til guruhlariga bo‘linadi. Poetik til guruhining imtiyozi shundaki, tildagi har qanday birlik badiiyat usullariga bo‘ysunishi bilan uning tarkibiga qo‘shila oladi. Poetik tahlil uchun materialni badiiy matn beradi. Ammo tilning poetik imkoniyatlari yorqin aks etgani bois asosan she‘riy matnlar olinadi va boshqa matnlarga qiyosan tahlil etiladi. Garchi badiiy matnlarda har qanday til birligi estetik vazifani bajarishga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, ularning har biri alohida olinganda bu vazifani o‘z zimmasiga olmasligi mumkin. Ammo bu vazifasini zimmasiga olgan har qanday til elementi yoki badiiy matn, u prozaik, poetik yoki dramatik bo‘lishidan qat‘iy nazar lingvopoetik tahlil ob‘ekti bo‘la oladi. Badiiy matn tadqiqi yuzasidan doktorlik dissertatsiyasi yozgan M.Yuldashev uning badiiy-estetik butunlik sifatida benihoya murakkab, serqatlam hodisa ekanligini ta‘kidlab, quyidagilarni bayon qilgan edi: «Badiiy matnda ifodalangan asosiy g‘oya, fikr-mazmunni tushunish, anglash shunchaki ish emas, balki ancha qiyin va murakkab ijodiy jarayondir. Badiiy asarda mutlaqo o‘ziga xos, goh ochiq, goho yashirin, turli ishoralar, tagma‘nolar, kosa tagidagi nimkosalar bilan shamoyil topgan mazmunning ma‘nosini to‘g‘ri anglash ma‘naviy-madaniy, aqliy-hissiy va lisoniy-estetik faoliyat natijasida mumkin bo‘ladi. Har qanday matnning mazmunini tushunish uchun til leksikasi va grammatikasini bilish zarur va agar bu yetarli bo‘lmasa, badiiy matnning mazmunini idrok etish uchun, bundan tashqari, ayni paytda badiiy matnning o‘ziga xos lisoniy-poetik qonuniyatlarini ham bilish lozim bo‘ladi [8.–B.27].

To‘g‘ri, tilning tasviriy imkoniyatlari ko‘proq she‘riyatda namoyon bo‘ladi. Ana shuning uchun ham badiiy asar poetikasi haqida gap ketganda asosan she‘riy asarlar ko‘z oldimizga keladi. Ammo bu nasriy asarlarning poetik tilini inkor etish degan gap emas. Tilning tasviriylik, ekspressivlik imkoniyatlari nazmda qanday bo‘lsa, nasrda ham xuddi shunday namoyon bo‘ladi. Gap uni ilg‘ashda va undan badiiy-estetik zavq ola bilishda. Shuning uchun ham tilning turli sathlaridagi materialning badiiyatdagi rolini tushunmasdan turib, uning mohiyatini va amalda bo‘lishini to‘laligicha anglab yetish mumkin emas. Demak, asosiy quroli til bo‘lgan badiiy adabiyot o‘z ildizi bo‘lgan umumxalq va adabiy tildan oziqlanadi va, ayni paytda, uning boyib borishiga xizmat qiladi. Badiiy adabiyotning til materialisiz yuzaga kelishi mumkin bo‘lmagani singari, milliy tilning boyib borishini ham badiiy ijodsiz va tafakkursiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Каяnaklar:

- 1.Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М., 1969.
- 2.Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971.
- 3.Григорьев В.П. Поэтика слова. – М.: Наука, 1979.
- 4.Жирмунский В.М. Вокруг «Поэтики» Опоязя Дата создания документа: 04.10.2005. Дата индексирования: 12.10.2005. 40 Кб - [http:// www.opojaz.ru/zhirmunsky/vokrug.html](http://www.opojaz.ru/zhirmunsky/vokrug.html).

- 5.Иванов В.В. Поэтика Романа Якобсона. Вступительная статья к сборнику трудов Р.Якобсона / Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987.
- 6.Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. – Самарканд: Зарафшон, 1992.
- 7.Максимов Л.Ю. Литературный язык и язык художественной литературы //Анализ художественного текста. Вып 1. – М, 1975.
- 8.Юлдашев М. Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол.фан.д-ри... дисс. – Тошкент, 2009.

TURKIY XALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

SAMARQAND VA ISTANBUL UNIVERSITETLARI ORASIDA HAMKORLIK VA BIRDAMLIKNING TARIXIY ILDIZLARI HAQIDA

Mahkamoy TURSUNOVA

filologiya fanlari nomzodi,

SamDU professori, Samarqand

E-mail: tursunovamahkamoy557@gmail.com

Annotatsiya: Samarqand va Istanbul ta’lim tizimi tarixining XIV-XIX asrlardagi turli bosqichlari ilmiy, ta’limiy aloqalarda turk va turonzaminda faoliyat olib borgan mashhur allomalarning tutgan o’rni. Ikki davlat o’rtasidagi ilmiy aloqalarda muhim vosita hisoblangan turli ilmlarga oid noyob kitoblarning ahamiyati Samarqand davlat universiteti va Istanbul universitetlari o’rtasidagi ilmiy hamkorlik va aloqalarning bugungi kundagi ahamiyati. Ayniqsa, Amir Temur va temiriylar davrida siyosiy-iqtisodiy aloqalar bilan bir qatorda madaniy-ma’rifiy, ijtimoiy, ilmiy va diniy aloqalar mustahkam ahamiyat kasb etgan. Bunda temuriylardan bo’lgan shoh va olim Mirzo Ulug’bekning Madrasayi Oliyasi muhim o’rin tutadi. Temur davlati sarhadlarida yetishib chiqqan Mavlona Jamoliddin Ahmad al-Xorazmiy, Shahobiddin ibn Muhammad Damashqiy ibn Arabshoh kabi olimlarning faoliyati Turkiya bilan bog’liq bo’lsa, Qozizoda Rumiyning ilmiy faoliyati ilmiy aloqalarni rivojlantirgan. Bursada tug’ilib voyaga yetgan Rumi ilm istab Samarqandga keladi. Bu yerdagi madrasalarda tahsil olib, mudarrislik qiladi. Shuningdek Ali Qushchi ham Samarqanddagi “Ulug’bek akademiyasi”ning yuksalishiga, Uning Turkiyaga qadar kengayishiga muhim hissa qo’shgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida ham ko’pgina o’zbek ziyolilari Turkiyada tahsil olgan va mamlakatlarimiz o’rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlashga hissa qo’shgan.

Kalit so’zlar: Turkiya, Istanbul, Samarqand, Bursa, Rumi, Ulug’bek, Ali Qushchi, madrasa, mudarris, Madrasayi Oliya, Ulug’bek akademiyasi, ilmiy aloqalar, ustoz-shogird.

СОТРУДНИЧЕСТВО УНИВЕРСИТЕТОВ САМАРКАНДА И СТАМБУЛА ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ КОРНЯХ СОЛИДАРНОСТИ

Аннотация: На разных этапах истории систем образования Самарканда и Стамбула в XIV-XIX веках родились известные ученые, занимавшиеся научными и образовательными связями в турецкое и туранское время. Важность уникальных книг по различным наукам, которые являются важным инструментом в научных отношениях между двумя странами Самаркандский научный университет и Стамбульский университет. Важность научного сотрудничества и отношений сегодня. Особенно в период правления Амира Темура и Темиридов наряду с политико-экономическими связями большое значение приобрели культурно-просветительские, социальные, научные и религиозные связи. Важное место в этом занимает медресе Олия Мирзо Улугбека, царя и ученого Тимуридов. С Турцией связана деятельность таких учёных, как Маулана Джамалуддин Ахмад аль-Хорезми, Шахабуддин ибн Мухаммад Дамашки ибн Арабшах, выросших в границах государства Тимура, а научная деятельность Газизады Руми развивала научные связи. Руми родился и вырос в Бурсе и приехал в Самарканд в поисках знаний. Он учится здесь в медресе и работает учителем. Также Али Кушчи внес важный вклад в развитие «Академии

Улугбека» в Самарканде и ее расширение в Турцию. В конце XIX - начале XX веков многие узбекские интеллектуалы учились в Турции и внесли свой вклад в укрепление научных связей между нашими странами.

Ключевые слова: Турция, Стамбул, Самарканд, Бурса, Руми, Улугбек, Али Кушчи, медресе, мударрис, медресе Олия, Академия Улугбека, научные связи, преподаватель-ученик.

COOPERATION OF SAMARKAND AND ISTANBUL UNIVERSITIES ON THE HISTORICAL ROOTS OF SOLIDARITY

Abstract: Various stages of the history of the educational system of Samarkand and Istanbul in the 14th-19th centuries, the role of the famous scholars who worked in the Turkish and Turkish era in scientific and educational relations. The importance of unique books on various sciences, which are considered an important tool in scientific relations between the two countries, the importance of scientific cooperation and relations between Samarkand State University and Istanbul University today. Especially during the period of Amir Temur and Temirids, along with political-economic relations, cultural-educational, social, scientific and religious relations gained strong importance. The Madrasai Oliya of Mirzo Ulugbek, a Timurid king and scholar, occupies an important place here. The activities of such scholars as Maulana Jamaluddin Ahmad al-Khorazmi, Shahabuddin ibn Muhammad Damashqi ibn Arabshah, who grew up in the border places of the Timur state, are related to Turkey, while the scientific activities of Kazizada Rumi developed scientific relations. Rumi born and raised in Bursa, came to Samarkand in search of knowledge. He studies in madrasahs here and works as a teacher. Also, Ali Kushchi made an important contribution to the growth of the "Ulugbek Academy" in Samarkand and its expansion to Turkey. At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, many Uzbek intellectuals studied in Turkey and contributed their work to the strengthening of scientific relations between our countries.

Keywords: Turkey, Istanbul, Samarkand, Bursa, Rumi, Ulugbek, Ali Kushchi, madrasa, mudarris, Madrasay Oliya, Ulugbek Academy, scientific relations, teacher-student.

Jahonda insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida sarhad bilmas ilm-fanning jamiyatdagi oʻrni hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlib kelgan. Bu qadim moziyning inkor etib boʻlmas haqiqatidir. Bu haqiqatni teran anglagan har qanday hukmdor ilm-maʼrifatni qadrlash bilan bir qatorda, mamlakatni boshqarishning ustuvor qonunini belgilovchi maʼlum maskanlarini barpo etishdan boshlaganlar.

Dunyo ilm-fani va tamadduni rivojiga asosiy turtki bergan, ziyo maskanlari boʻlgan madrasalar Sharq mamlakatlari qatori bizning yurtimizda ham islom dini va madaniyatining hosilasi sifatida maydonga kela boshlagan.

Madrasalar ilm-maʼrifat maskani sifatida faoliyat olib borar ekan, ularning ilmiy salohiyatini koʻtarish, qomusiy ilm sohiblarini bu dargohlarga jalb etish ham muhim masalalardan biri hisoblangan. Shu oʻrinda, buyuk sohibqiron Amir Temurning bu boradagi katta tajribasi oʻz davrida katta ahamiyatga ega boʻlgan. U qator mamlakatlarda boʻlar ekan, ilm-fan bilan shugʻullanuvchi olimu fozillarga eʼtibor qaratgan va ularning ayrimlarini Samarqandga toʻplagan.

Ularga hurmat-ehtiroim ko‘rsatib, katta miqdorda maosh belgilagan, o‘z sohalari bilan shug‘ullanishlari uchun imkoniyatlar yaratib bergan.

Yuqoridagi fikrni muarrix Ibn Arabshoh quyidagi ma‘lumot bilan yana bir bor tasdiqlar ekan, “Temur har bir foydali jonni yig‘ib, nimaiki narsa bo‘lsa sarasini Samarqandga keltirdi. Natijada Samarqandda har ajib fan ahli namoyandasidan va san‘atlar g‘aroyib uslubidan fazilati peshonasidan nishona bo‘lib, o‘z tengqurlaridan ustun turgan o‘z sohasida alloma kishilar yig‘ilgan edi”¹ -deydi. Sohibqironning bu ma‘rifiy ezgu ishlariga o‘zga yurt olimlari jumladan Turkiyadan ham qator olimlar Samarqand ilmiy maktabini rivojlantirishga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Ayniqsa, buyuk olim Mirzo Ulug‘bekning Samarqandda hukmronligi davrida olib borilgan ilmiy, ma‘rifiy ishlar ko‘lami yanada yorqinroq ko‘zga tashlana boshladi.

Ayni shu davrlarda Turkiyaning markaziy shaharlarida, xususan Istanbulda ham 400 ga yaqin masjid, ibodatxona, saroylar mavjud bo‘lgan va faoliyat olib borgan.

Ma‘lumki, musulmon Sharqida diniy ilmlarning chuqur o‘rganilishi, xususan Qur‘oni Karim va muborak hadislar tili bo‘lgan arab tili grammatikasini, mantiq, shariat fiqihini, adabiyot, tarix ilmini bilmay turib, jome‘ masjidlarida bo‘lib o‘tadigan diniy marosimlarda faoliyat olib bora olmas edilar. Shu bois, diniy va dunyoviy ilmlarni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj qator ilm dargohlari madrasalarning barpo bo‘lishiga olib keldi. Ushbu madrasalar asosan, qator masjid va diniy muassasalar uchun diniy ulamolarni, Qur‘oni Karimni qiroat bilan o‘qiydigan voizlarni, Hadisi Shariflarni tafsir qiluvchi muarrixlar yetishtirib berish uchun xizmat qilgan va shuhrat qozongan. Shuning barobarida, dunyoviy ilmlar ham chuqur o‘rganilganligi haqidagi ma‘lumotlar ham bor. Shu o‘rinda, Istanbuldagi Voizin madrasasida o‘rganilgan diniy va dunyoviy ilmlar, 1914-yilda isloh qilingan Nizomnomaga ko‘ra, o‘quv dasturiga 31 ta fan kiritilganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Ushbu diniy va dunyoviy ilmlarning o‘quv dasturiga kiritilishi tasodifiy bo‘lmay, balki aksar fanlar asrlar davomida Turkiyaning mashhur madrasalarida o‘rganilgan va ilm-ma‘rifatning rivojlanishi uchun samarali xizmat qilgan.

Shuning barobarida, har bir madrasa o‘z ta‘lim tizimi mavqeyini ko‘tarish, ilmiy salohiyatini oshirish maqsadida olimu-fozil bo‘lgan mudarrisarlarni tanlab olishga intilganlar.

Tabiiki, bunday hol qator madrasalar barpo etilgan turon zaminda, xususan Samarqandda ham mavjud edi. Natijada turli mamlakatlardan Samarqandga ilm sohiblari to‘plana boshladi. Ayrim olimu-fuzalolar Turkiyaning markaziy shaharlariga qarab yo‘l olganlar. Eng muhimi, ilm sohiblari qaysi yurtda bo‘lmasin, o‘zlari bilan o‘sha yurtda o‘zlashtirgan ilmiy zaxiralarini muqim to‘xtab, faoliyat olib borgan hududda namoyon etgan va ilmiy aloqalarni tiklashga o‘z hissalarini qo‘shganlar.

Turkiya bilan ilmiy aloqalar xususan Amir Temur hayotligidayoq yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, ushbu aloqalarni shahzoda Muhammad Sulton barpo etgan madrasasida faoliyat olib borgan bosh mudarris Mavlona Jamoliddin Ahmad al-Xorazmiy misolida ko‘rishimiz mumkin. U dastlab madrasaning muassisi bo‘lib, o‘z navbatida Muhammadning imomi sifatida ham faoliyat olib borgan. Muhammad Sulton vafotidan so‘ng Turkiyaning Bursa shahriga yo‘l oladi va o‘z faoliyatini u yerda ham davom ettiradi. 1428-yilda o‘sha yerda vafot etadi. Yoki Amir Temur davrida shuhrat qozongan mashhur tarixchi, tarjimon Shahobiddin ibn Muhammad Damashqiy ibn Arabshohning ham taqdiri bevosita Turkiya bilan bogliqdir. U 1401-1408-yillarda Samarqandda bo‘lib, Idigu Temur madrasasining taniqli olimlaridan Sayidsharif Jurjoniy va Shamsiddin Muhammad Jazariylardan turli ilmlarni o‘rganadi. U arab, fors va turkiy tillarni mukammal

¹ Ibn Arabshoh. “Ajoyib al-mahdur fi tarixi Taymur”. –T.: Mehnat, 1992. 87-bet.

bilganligi tufayli, ko‘pgina asarlarni turk tiliga tarjima qiladi. Uning 1437-yilda arab tilidan turk tiliga tarjima qilgan “Ajoyib ul-makdur fi tarixi Taymur” asari unga katta shuhrat keltiradi. Bu asar Amir Temur tarixini o‘rganishda hozir ham qimmatli manba hisoblanadi.

Hayotining so‘nggi yillarida Turkiyaga safar qiladi va o‘sha yerda vafot etadi.

Turkiya bilan Samarqandning ilmiy-ta‘limiy aloqalarida taniqli qomusiy olim Qozizoda Rumiyning hizmatlari beqiyosdir. Uning asl ismi Salohiddin Muso ibn Muhammad ibn Mahmud Qozizodayi Rumiyl asl Turkiyalik bo‘lib, Samarqandga ilm istab kelgan. U 1360-yilda Turkiyaning Bursa shahrida tug‘ilgan. Dastlabki ta‘limni o‘sha yerda oladi va ilmiy kamolotga yetgach, taxminan 1405-yilda 40-45 yoshlarida Samarqandga keladi va Samarqandlik buyuk olim Sayyidsharif Jurjoniyan xususiy ta‘lim oladi. Keyinchalik, olim sifatida Mirzo Ulug‘bek madrasayi oliyasida mudarris sifatida o‘z faoliyatini boshlaydi. Shuningdek, madrasaning nufuzli xodimi sifatida ayrim tashkiliy masalalarga ham rahbarlik qiladi. Uning Samarqandga kelib, Mirzo Ulug‘bek madrasasida tahsil olgan balxlik talaba Shamsiddin Muhammad nomiga 838-yil rajab oyining o‘rtalari (1435-yil fevral oyi o‘rtalariga to‘g‘ri keladi) berilgan shahodatnoma (sanad) ning Qozizoda Rumiyl imzosi va ruxsati berilganligining o‘zi ham uning madrasada yuksak martabaga ega ekanligini tasdiqlaydi.²

U olim va mudarris sifatida talabalar uchun astronomiya va matematikaga doir qator ilmiy va uslubiy asarlar yaratadi. Ayniqsa, uning “Muxtasar fil hisob” yoki “Ar-risolat is salohiya fil hisobiya” (Arifmetikaga doir muxtasar risola) darsliklari Bursada (Turkiya) 1382-1383-yillarda³ fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, bu kitob Turkiyada ham, Samarqand madrasalari uchun ham darslik-qo‘llanma vazifasini bajargan. Yoki 1411-1412-yillarda Samarqandda yozilgan olimning “Al mulahas fil hay‘at” asari (Hay‘at ilmi haqida muxtasar asar) faqat Samarqand madrasalarida emas, balki Rum (Turkiya) madrasalarida ham darslik sifatida foydalanilgan.

Olim ilmiy faoliyat olib borish bilan bir qatorda, iqtidorli yoshlarga ustozlik qilib, o‘z ilmidan bahramand qilgan. Shunday shogirdlaridan biri, Fayxulloh ibn Abu Yazid al Shirvoniyl. U dastlab Samarqandda Mirzo Ulug‘bek madrasasida tahsil olish bilan bir qatorda Qozizoda Rumiyan ham xususiy ilmlar o‘rganadi. Keyinchalik esa, o‘z faoliyatini Turkiyada davom ettiradi⁴. Bilim olami tarixida unutilmas nom qoldirgan. Alovuddin Ali ibn Muhammad Qushchi 1402-yilda Samarqandda tug‘ilgan bo‘lib, dastlab Mirzo Ulug‘bek madrasayi oliyasida tahsil olgan. Keyinchalik mudarris va rasadxonaning yetakchi ilmiy xodimi sifatida qator ilmiy asarlarini yaratdi. Mirzo Ulug‘bekning sodiq shogirdi sifatida uning ilmiy ishlarini davom ettirdi. Hayotining so‘nggi yillarida Mirzo Ulug‘bekning vafotidan so‘ng, 1470-yilda taqdir uni Turkiya bilan bog‘ladi. Xalq orasida tarqalgan ma‘lumotlarga ko‘ra, ustozining kutubxonasidagi noyob kitoblarni ham o‘zi bilan olib ketganligi haqida taxminlar bor. U Istanbulda ham o‘z ilmiy faoliyatini davom ettiradi va qator ilmiy asarlar yaratadi. U 1474-yilda Turkiyada vafot etgan.

Yuqoridagi ma‘lumotdan ko‘rinadiki, ikki davlat o‘rtasidagi ilmiy, ma‘rifiy, madaniy aloqalar bir necha asrlardan buyon davom etib kelgan. Shuningdek, har ikki davlatning aloqalari har sohada bir-birini to‘ldirib borgan va o‘zaro ijobiy ta‘sirini namoyon etgan. Tabiiyki, bu ilmiy aloqalar ayrim davrlarga kelib, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar sabab, bir muncha vaqt to‘xtab qolgan. Ammo ilmiy aloqalarni o‘zaro bog‘lab turadigan eng asosiy vosita - bu noyob qo‘lyozma

² Qarang. Osmanli devleti ve medeniyeti tarixi. 2 jild. – Istanbul, 1998. 366-368-bet.

³ Mahkamoy Tursunova. Samarqand madrasalari. Monografiya. – Toshkent. Fan, 2019. 73-bet.

⁴ Qarang. Valixojayev B. Samarqandda oliy ta‘lim madrasayi oliya-universitet tarixidan lavhalar. – Samarqand: A.Qodiriy, 2001. 96-bet.

kitoblar ekanligini alohida e'tirof etmoq lozim. Bu fikrni tasdiqlovchi ma'lumotlar mavjud bo'lib, quyidagi misollar shular jumlasidandir.

Dunyoda shunday siymolar borki, ularning yaratgan bebaho asarlari ellarni ellarga, tillarni tillarga bog'laydigan qudratli kuchga egadir. Turk adabiyoti tarixida Jaloliddin Rumi, Yunus Emro, Hoji Bektoshi Vali kabi shoirlarning fors-tojik tilida aruz vaznida yozgan she'ri turon zaminda qanchalik mashhur bo'lgan bo'lsa, Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa turkiyzabon shoirlarning adabiy merosi Turkiyada ham sevib o'qilgan va ilmiy jihatdan tadqiq qilingan va asarlari hattotlar tomonidan ko'chirilib o'quvchilarga taqdim etilgan. Eng muhimi, ikki mamlakat o'rtasidagi kitob bilan bog'liq aloqalar muhim ma'rifiy taraqqiyot vositasi sifatida katta ahamiyatga ega hisoblangan.

Ayniqsa, mohir hattotlar tomonidan ko'chirilgan va ularni bezaklar bilan ziynatlangan noyob kitoblar moliyaviy badavlat kishilar tomonidan yoki podshohlar tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, sovg'a sifatida turli mamlakatlarga jo'natilgan. Natijada, turli kutubxonalarda, xususan saltanat va mashhur siymolarning shaxsiy kutubxonalarida, qisman madrasa kutubxonalarida saqlangan bo'lib, ulardan talabalar foydalangan.

Ayniqsa, saltanat kutubxonalarini boyitish uchun turli mamlakatlardan keltirilgan yoki olib ketilgan kitob, noyob xazina hisoblangan. Temuriy shahzodalardan Mirzo Ulug'bek, Boysung'ur Mirzo, Iskandar Mirzo, Ibrohim Mirzo, Husayn Bayqarolarning boy kutubxonalarida Sharq allomalarining asarlari bilan bir qatorda turk olimlarining ham noyob asarlari saqlanganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud. Yoki, aksincha turk sultonlarining mashhur kutubxonalarida Sharq qo'lyozmalari orasida Samarqand mudarrisleri va olimlar asarlari borligiga ishonchimiz komil. Bu asarlarning ayrimlari turk olimlari tomonidan ilmiy tadqiq etilgan va chop qilingan.

Eng muhimi, kitoblar qaysi kutubxonada saqlanmasin, ular insoniyatni ilm-ma'rifatdan xabardor qilishda beminnat xazina hisoblangan va hisoblanmoqda. Turkiya ta'lim tizimi tarixiga nazar solarsak ekanmiz, u yerda ham xuddi Turkiston o'lkasida bo'lib turgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bo'lib turganligini ko'ramiz. Ilm-marifat va temuriylar davriga kelib qay darajada yuksalgan bo'lsa, Turkiyada ham 1453-yilda Usmonli turk saltanatiga aylantirilgandan so'ng, har sohada jiddiy ijobiy o'zgarishlar vujudga kelganini ko'ramiz. Bu davrga kelib mamlakat musulmon o'lkasi sifatida e'tirof etilgan va qator bunyodkorlik ishlari amalga oshirilgan. O'rta asrlarga kelib 500 ga yaqin masjid, madrasalar, ibodatxonalar muhtasham saroylar bunyod etilgan. Sulaymoniya, Ahmadiya, Salimiya masjidlari, Al-sofiya ibodatxonalar shular jumlasidandir.

Oliy ta'lim muassasasiga ham 1453-yilda asos solingan bo'lib, oliy musulmon maktabi (madrasasi sifatida) o'z faoliyatini 1920-yilga qadar davom ettirgan. Bunday jiddiy razm solinsa, oliy musulmon maktabi Mirzo Ulug'bekning madrasayi oliyalariga salkam tengdosh bo'lib, asosiy ilmiy, ta'limiy aloqalarning rivojlanishi aynan shu davrga to'g'ri keladi. Mazkur oliy musulmon maktabi o'z faoliyatini 1920-yilgacha davom ettirgan. Shu o'rinda, 1918-yil 12-may kuni Toshkentda birinchi marta musulmon xalq dorilfununi ochilganini Turkiyadagi oliy musulmon maktabiga qiyoslaydigan bo'lsak, o'zaro o'xshashlik, mushtaraklik bordek ko'rinadi. Turkiyadagi bu oliy musulmon maktabi 1923-yil qaytadan isloh qilinib tashkil etiladi. 1933, 1946-yillarda esa, mashhur dunyoviy o'quv yurti Universitetga aylantirilgan. Turkiyadagi ta'lim borasidagi jiddiy ijobiy o'zgarishlar, Turkiston o'lkasi yoshlarining diqqat e'tiborini torta boshladi. Ayniqsa, ilmiy, ma'rifiy aloqalarga bo'lgan intilish XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yanada ko'zga tashlana boshladi.

O'sha davr yoshlarida, dunyoni ko'rish, o'zga yurtlar turmush tarzi, ma'rifatiga qiziqish ishtiyoqi kuchli bo'lgan. Ayniqsa, Turkiya ilm-ma'rifati kopchilik yoshlarning diqqat-markazida

bo‘lib, ular bilan tanishish, ilm olish orqali eng ilg‘or tomonlarini o‘z yurtlarida tadbqiq etish orzusida bo‘lganlar. Yoshlardagi bu intilishni teran anglagan Buxoro marifatparvarlari 1910-yilda “Shirkati Buxoroi Shariy”, “Tarbiyati atfol” kabi jamiyatlarni tuzadilar va bir guruh yoshlarni Turkiyaga o‘qishga yuboradilar. Bu haqda yozuvchi Sadriiddin Ayniy o‘sha davrda amalga oshirilgan ushbu xayrli tadbqiq haqida quyidagi ma‘lumotni keltiradi: “Jamiyatning birinchi maqsadi Istanbulga o‘quvchilar yubormoq chorasiga kirishmoq edi. Maorif uchun jamiyatning sirini ochmasdan e‘timod qilish taraqqiyparvarlardan iona toplar edi. Jamiyatning ijtiqodi soyasida bir qancha talaba Istanbulga yuborildi”⁵. Darhaqiqat, bu xayrli tadbqiq amalga oshirilib, talabalar Istanbulga o‘qishga yuborilgan. Ular Istanbuldagi nufuzli oliygohlarda tahsil ola boshlagan. Talabalarning u yerda tahsil olishlarini moddiy jihatdan ta‘minlab turish maqsadida Buxorodagi “Tarbiyati atfol” jamiyatining Turkiyadagi sho‘basi ham faoliyat olib borgan. Sho‘baning saqlanib qolgan hujjatida qayd etilishicha dastlab 30 talabaga moddiy yordam berilganligi haqidagi ma‘lumot keltirilgan. Nazarimizda ana shu jamiyatning tashabbusi bilan Abdurauf Fitrat 1909-yilda buxorolik hamshaharlari aka uka Usmonxo‘ja va Atoho‘ja Po‘latxo‘jayev hamda Mazhar Maxzum Burxon Maxzum o‘g‘li va Muqimbek bilan Istanbulga o‘qishga boradi va “Dorilmuallimin”da tahsil oladi. Ular orasida Abdurauf Fitrat boshqa talabalardan farqli o‘laroq, tahsil olish bilan bir qatorda Istanbulda faoliyat olib borayotgan “Dorilvoizin” madrasasida mudarris sifatida dars beradi. Mashg‘ulotlar jarayonida u talabalarga fors-tojik, o‘zbek adabiyoti vakillarining ijodi, asarlari, xususida ma‘ruzalar o‘qiydi. Shuning barobarida arab tili grammatikasiga doir mashg‘ulotlarni ham olib boradi. Natijada u turk olimlari ichida katta hurmat va e‘tiborga sazovor bo‘lgan. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, Turkiyadagi “Dorilvoizin” madrasasi o‘quv dasturiga kiritilgan diniy ilmlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlarning o‘rgatilishi, asosan usmonli turk davlati tarixi, turk adabiyoti, voizlik san‘atining o‘rganilishi tabiiyki, turkistonlik talabalarning ham diqqat- e‘tiborini tortgan. Shu bois, yurtimizdan tahsil olish uchun borgan talabalar Turkiya madrasalarida o‘rganilgan ilmlar bilan qiziqqan bo‘lishlari mumkin.

Yuqoridagi ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, “Dorilmuallimin” talabalari bilan o‘sha davrda faoliyat olib borgan “Dorilvoizin” madrasasi talabalari o‘rtasida o‘zaro ilmiy hamkorlik, bahs-munozaralar bo‘lib turganligi yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Bundan tashqari, Turkiston o‘lkasining boshqa hududlaridan ham Istanbul, Turkiyaning boshqa shaharlaridagi Universitetlarida tahsil olgan talabalar ko‘pchilikni tashkil etgan. Masalan, Qo‘qondan Hamza Hakimzoda Niyoziy, Buxorodan bir guruh yoshlar, Toshkentdan G‘ozi Olim Yunusovlar shular jumlasidandir.

Istanbulda tahsil olayotgan talabalarning o‘zaro moddiy-ma‘naviy hamkorlik uyushmasi vazifasini bajargan “Buxoro Tamimi” (umumiy maorif) jamiyati sho‘basini Istanbulda tuzishda Abdurauf Fitratning faol ishtiroki ham Turkiya muhiti unga katta ta‘sir ko‘rsatganligini isbotlaydi. U faqat siyosat bilan shug‘ullanib qolmay, badiiy ijod bilan ham mashg‘ul bo‘ladi. Uning 1909-yilda “Munozara” (Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadida xususida qilg‘on munozarasi) nomli asarining Istanbulda chop etilishi tasodifiy hol bo‘lmay, balki muhim ma‘rifiy ahamiyatga egadir.

Turkiyada tahsil olgan talabalar o‘z yurtlariga qaytar ekan, katta orzu o‘ylar bilan u yerda o‘rgangan ilmlarini Turkistonda barpo etilgan ilm dargohlarida davom ettirishga harakat qiladilar. Ayniqsa, 1927-yilda Samarqandda ochilgan Pedakademiya tom ma‘noda Mirzo Ulug‘bek madrasai oliyaning vorisi sifatida o‘z faoliyatini boshlaydi. Bu ilm dargohining ilk mudarrisleri chet ellarda taqsil olgan (Abdurauf Fitrat Turkiyada, G‘ozi Olim Yunusov Turkiya va Al-azhar

⁵ Sadriiddin Ayniy. Asarlar, 8 jildlik, 1-jild. – Toshkent: Fan, 1963. 233-bet.

madrasasida, Po‘lat Soliyev Nizomiya Muhammadiya) ziyolilar bo‘lib yangicha qarash va g‘oyalarni targ‘ib qilishga harakat qiladilar. Talabalar uchun chet elda orttirilgan tajribaga tayanib darslik va o‘quv qo‘llanmalar yaratadilar.

Bir so‘z bilan aytganda, Samarqand va Istanbul Universitetlari orasida hamkorlik va birdamlik ildizlari mustahkam bo‘lib, bu mavzuga doir misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Eng muhimi, bu mavzuning o‘rganilishi ning o‘zi, jiddiy tadqiqot sifatida qimmatlidir. Chunki, dunyoviy va diniy ilmlarning Sharq mamlakatlarida o‘rganilishi, bevosita ilm-ma‘rifatning rivojlanishiga asosiy sabab sifatida e‘tirof etiladi.

Bu haqiqatni tan olgan nemis olimi Zingfrid Xenko o‘zining “Arab quyoshi g‘arbga ziyo sochadi” nomli asarining “Madrasalarga qaytayotgan xalq” deb nomlangan bobida Sharq bilan G‘arbni o‘zaro qiyoslar ekan quyidagi ma‘lumotni keltiradi: Unda aytilishicha, G‘arb mamlakatlari aholisining 95 % savodsizligi, Ovrupalik buyuk qirol Karl qarigan chog‘ida o‘qish va yozishni qiynalib o‘rganayotganligini misol tariqasida keltiradi. Shuningdek, hatto ibodatxonalardagi rohiblarning qalam tutishni bilmasliklarini o‘kinch bilan bayon etadi.⁶

Bu ma‘lumot muhim tarixiy haqiqat bo‘lib, Sharq madrasalarining ta‘limiy-ma‘rifiy faoliyatiga berilgan yuksak bahodir.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar:

1. Ahmedov.B. Ulug‘bek (Mashhur kishilar hayotidan). –Toshkent, 1989.
2. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Т. II часть 2. – Москва, 1964.
3. Valixo‘jayevB. Samarqandda oliy talim madrasayi oliya-universitet tarixidan lavhalar. – Samarqand: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.
4. Dolimov U. Milliy uyg‘onish pedagogikasi. – Toshkent: Noshir, 2012.
5. Kattayev K. Samarqand madrasalari va ilmu fan rivoji. – Toshkent: Qamar mediya nashriyoti, 2020.
6. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Toshkent: Fan, 2019.
7. Tursunova M. Samarqand madrasalari. – Toshkent: Fan, 2019.
8. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: Fan, 1997.
9. Qosimov B. Milliy uyg‘onish (Jasorat, Marifat, Fidoiylik). – Toshkent: Ma‘naviyat, 2002.

⁶ M.Yusuf. Shoyad taqvodor bo‘lsak. –T.: Cho‘lpon, 1992. 48-bet.

ЕВРОПА МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ ТУТГАН ӮРНИ

Мусо ЮЛДОШЕВ

Самарқанд давлат университети
Самарқанд давлат университети роман
герман тиллари кафедраси профессори
E-mail: muso.yuldashev@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада қадимги туркий халқларнинг тарихи ҳақда тарихчилар ва туркийшуносларнинг асарларидан фойдаланиш жараёнида юзага келган хулосалар ўртага ташланган. Манбаларда келтирилишича қадимги туркийлар Куи чиқардан то Алп тоғларигача бўлган худудларда ҳукмронлик қилишганлар.

Натижада, Туркийлар мақолада келтирилган муаллифларнинг асарлари ва келтирилган мисоллар асосида, Европада яшовчи бошқа миллат, қабила ва элатларнинг тилига, динига ва маданиятига маълум даражада ўз ҳиссасини қўшган деган ғоя илгари сурилган. Академик Л.В.Шчерба айтганидек: “Ҳар қандай изланиб айтилган фикр у нотўғри бўлса ҳам, келгусидаги бир янгиликка сочилган уруғ бўлади”.

Калит сўзлар: Кирёвиш, конхўр, Худбин, Татьяна, Адже, метофизика, этика, риторика.

THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN CULTURE THE ROLE OF THE ANCIENT TURKIC PEOPLE

Abstract: This article reveals conclusions on the history of the ancient Turkic peoples that arose in the process of using the works of historians and Turkologists. According to sources, the ancient Turks ruled territories from the East to the Alps.

As a result, based on the works of the authors cited in the article and the examples given, the idea was put forward that the Turks made a certain contribution to the language, religion and culture of other nations, tribes and peoples living in Europe. forward. As academician L.V. Shcherba said: “Any thought that one strives for, even if it is wrong, will be the seed of a future innovation.”

Keywords: Kirevish, bloodthirsty, Khudbin, Tatyana, Adze, metaphysics, ethics, rhetoric.

В РАЗВИТИИ ЕВРОПЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ РОЛЬ ДРЕВНЕГО ТЮРКСКОГО НАРОДА

Аннотация: В данной статье выявлены выводы по истории древнетюркских народов, возникшие в процессе использования трудов историков и тюркологов. Согласно источникам, древние тюрки управляли территориями от Востока до Альп.

В результате на основе работ авторов, цитируемых в статье, и приведенных примеров была выдвинута мысль о том, что тюрки внесли определенный вклад в язык, религию и культуру других наций, племен и народов, проживающих в Европе. вперед. Как говорил академик Л. В. Щерба: «Любая мысль, к которой стремятся, даже если она ошибочна, будет семенем будущего новшества».

Ключевые слова: Кирёвиш, кровожадный, Худбин, Татьяна, Адже, метафизика, этика, риторика.

Инсоният тараққийети жараёнида баъзи бир сохта тарихчиларнинг “буюк хизматлари эвазига” кўпгина халқларнинг тарихи ва уларнинг маданияти тарих саҳифаларидан ўчириб ташланган. Шундай халқлардан бири туркий қабилалар эди. Эрамизнинг бошларида бутун Европага маданият ва маърифат уруғини сочган туркий халқларнинг тарихи XV асрга келиб, айрим тарихчилар томонидан тамоман инкор қилинди. Туркий халқларнинг тарихи ва маданияти славянлар маданиятига қориштириб юборилди. Бу ҳақида франциялик тарихчи Астольф де Кюстин рус тарихчиси Н.Карамзиннинг “Рус давлатининг тарихи” деган китобига ёзган шарҳида шундай дейди: «...и если бы русские знали всё, которого они так прославляют, они должны были бы ... умолять царя запретить чтение истории, именуемую Российской историей, где ложь и невежество смешалось».

«...et si les Russes lisaient et comprenaient l'histoire qu'ils glorifient, ils demanderaient au roi d'interdire la lecture de la soi-disant histoire russe mêlée de mensonges et d'ignorance». “...ва агар руслар ўзлари улуғлаётган тарихни ўқиб тушунганда эдилар, улар... подшоҳдан ёлғон ва жаҳолат аралашган рус тарихи деб номланган тарихни ўқишни тақиқлашни сўраган бўлар эдилар”.

Тарих саҳифаларига назар ташлар эканмиз, Эрон шоҳи Кирёвуш, македониялик Александр, Турон ҳукмдори, буюк бобомиз Амир Темур каби шахсларнинг номларини ўқишимиз мумкин. Чунки бу буюк шахслар Европага ўз таъсирларини ўтказмаганлар, аксинча, бобомиз Амир Темур Боязидни буюк жангда енгиб, Европани ҳалокатдан қутқарган бўлса, Тўхтамишни ҳалокатга учратиб, Россияни неча йиллик зулмдан озод қилди. Бу хизматлари эвазига XX асрнинг яримларига келиб, қонхўр, босқинчи деган маломатга қолди. Ҳатто Европа маданиятининг ривожланишига қисман бўлса - да ҳисса қўшган ҳукмдор Атилланинг номи ҳам халқи билан биргаликда қасддан тарих саҳифаларидан ўчирилди. Мелоднинг 450-йилларида яшаган Атилланинг замондоши бўлган римлик давлат арбоби Ромулнинг шу кўнга қадар сақланиб қолган хатидан намуна келтирамиз:

“Nullus eorum, qui in Scythia vel in aliis terris unquam regnaverunt, tanta fecit quanta Attila, in insulis quae in oceano sunt dominium eius.”

“Скифияда ёки бошқа мамлакатларда ҳукмронлик қилганларнинг ҳеч бири Аттила каби кўп буюк ишларни қилмаган, Унинг ҳукмронлиги океандаги оролларга чўзилган...”

Рим тарихчиси Квинт Курций Руф (милодиё I аср) ўзининг “Historicum Alexandri regis Macedonum” асарида шундай ёзган: “Recte deinde regionem aliam ultra Istrum iacentem colit; ultima Asiae, quae Vactra sunt, stringit. Habitant, quae septentrioni propiora sunt; profundae inde silvae vasteque solitudines excipiunt”. “Улар (скифлар) Истр (Дунай) дарёси қирғоқларида жойлашган вилоятларни ҳам эгаллаб олишган, шу билан бир қаторда Бактрия билан ҳам чегарадош. Улар Танаис (Сирдарё) дарёсидан қалин ўрмонлар оша мангу музликкача бўлган ерларда яшаган”(274-бет).

Ҳақиқатан ҳам, мелодимизнинг бошларида шарқдан ғарбга бошланган “Буюк кўчиш” даврида Туркий халқларнинг бир уруғи бўлмиш оқ хунлар бирон кимса яшамаган Волга, Днепр, Дон дарёлари қирғоқларига, Хун текисликларига, Алп тоғ ёнбағирларига бориб жойлашдилар ва ўзлари билан бирга тилини, динини ва маданиятини ҳам олиб келдилар. Бу ҳақда қозоғистонлик олим Ўлжас Сулейманов ўзининг “Шумернома”

китобида шундай ёзган: “Молодая цветущая Европа рассматривала из окна вагона хроющую старуху Азию, трудно было юной эгоистичной особе поверить, что морщинистая старушка некогда была энергичной красавицей. И тяжелые драгоценности, которые она вынесла к поезду на продажу, украшали когда-то её гибкую шею и сверкали на скаку на высокой груди. И звонкую речь её слушали древняя Греция и старцы Египта”. “Yosh gullab-yashnayotgan Yevropa vagon oynasidan kekxa ona Osiyga qarar ekan, yosh xudbinga (yevropaga) ajin bosgan kampirning bir paytlar baquvvat go‘zal bo‘lganligiga ishonishi qiyin edi. U bilmaydiki, sotish uchun poyezdga olib chiqqan og‘ir zargarlik buyumlari esa uning bir paytlar egiluvchan bo‘ynini bezatib, chopayotganida baland ko‘kragida uchqunlar sochardi. Qadimgi Yunoniston va Misr allomalari uning hayajonli nutqini tinglashar edi. (523-бет)

Тарихчи Мурад Адже ўзининг “Полынь половецкого поля” деб номланган китобида бундай ёзган:

“Да-да, это мы научили Европу плавить железо и мастерить изделия из него, до нашего прихода там был бронзовый век. Глядя на нас, европейские мужчины стали носить брюки. От нас европейцы узнали о ложке и вилке, а также других, самых обыденных ныне предметах. Ведь до знакомства с нами даже римские императоры ели только руками. Мы, и никто другой, показали европейцам их нынешние религиозные символы, это от нас они впервые услышали свои теперешние молитвы”.

“Ха, ха, биз Европага темир эритиб, ундан махсулот яшашни ўргатган эдик, бизгача бронза даври бўлган. Бизга қараб, европалик эркаклар шим кийишни бошладилар. Биздан европаликлар қошиқ ва вилкалар, шунингдек, бугунги кунда энг кенг тарқалган бошқа нарсалар ҳақида билиб олдилар. Ахир, биз билан учрашишдан олдин, ҳатто Рим императорлари ҳам фақат қўллари билан овқатланган. Биз, бошқа ҳеч ким, европаликларга ўзларининг ҳозирги диний рамзларини кўрсатдик, улар ҳозирги ибодатларини биринчи марта биздан эшитишди”.

Мурад Адже XVI асрнинг бошларида Марказий ва Шарқий Европада яшовчи айрим халқлар асосан туркий тилда сўзлашганини, ҳатто Кирилл ёзувини яратган ака-ука Кирилл ва Мифодий славянлардан узоқда бўлган буюк Булғор давлатидаги Фанагория шаҳрида туғилганлиги ҳамда улар ўзларининг она тилиси бўлган туркий тилда ёзган, гапирганлигини, қадимги турк-рун ёзуви ўрнига ёзилиши ва ўқилиши осон бўлган Кирилл ёзувини ихтиро қилганлигини фактлар асосида айтади (28-бет).

Фақатгина Пётр I даврига келиб, аскарликка ёлланган казаклар (қипчоқлар) хизмат юзасидан славян тилида, уйида эса қипчоқ тилида гапиришга мажбур бўлди. Аста-секин тўлиқ славян тилида гапира бошлади. Фикримизнинг исботи учун баъзи бир славянча сўзларни, ном ва исмларни таҳлил қилиб кўрамиз: украинча перши – (пэр – қадимги туркий шакли) – биринчи, турба – тўрва, халта, Киев – куёв, Тула – тўла, Орёл – Ўр йўл, Ока – оқар, Сокол – сўғ қўл, яъни қўлга қўнмоқ, Брянск – биринчи, Саратов – сори тоғ, Тюмен - туман, Кутузов – кутуз, Суворов – суворий, Баскаков – босқоқ, Тургеньев – турғун, Кучма – кўчмоқ, Татьяна – тотли ён, яъни ширин жон, нардуган - олов, аланга, куёш”, “дуган” (“туган”) – туркий тилдан “туғилган”, куёш, табиатда уйғониш бошланишини англатган (қиёс қилинг наврўз) ва ҳ.к.

Қадимги туркий халқлар Шарқий Европада христиан динининг ривожланишига ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар, чунки эрамиздан олдинги I минг йилликнинг бошларида туркий қабилалар яқка худоликка, яъни Тангрига сиғинишар эдилар. Бу ҳақда франциялик диншунос олим Жан Поль Ру шундай дейди:

“Avant notre ère, chez les Turcs qui vivaient à cette époque dans l'Altaï et la Sibérie méridionale, l'objet du culte était l'homme-ciel, l'homme-soleil, "Tengri". Chez les Turcs, contrairement aux autres peuples, Dieu était un et cela était très différente de la religion du peuple.»

“Бизнинг эрамиздан олдин, ўша пайтда Олтой ва Жанубий Сибирда яшаган турклар орасида сажда қилиш объекти одам-осмон, одам-куёш, “Тенгри” эди. Турклар орасида бошқа халқлардан фарқли ўларок, Худо битта эди ва бу қўшнилари динидан жуда фарқ қилар эди.”

Қадимий туркийлар Тангрига (сиғиниш учун тош ва ёғочлардан баланд ва хошияли ибодатхоналар қуришган. Дин арбоблари оддий халқдан ажралиб туриш учун махсус кийим кийганлар ва кўкракларига адже (крест) осиб олганлар. Улар тангрига ҳамиша “элой биллой” (Худо биз билан) деб мурожаат қилган (ўзбек тилидаги “илло билло” ибораси шу билан боғланган бўлиши мумкин). Христиан динидаги кўпгина атамалар ҳам туркийлардан олинган, деган фикрлар бор. Жумладан: Иконы – айт қани (кўнглингни оч), Бог – мангулик,

Аминь (юнон. – да будет верно), туркча “омон”, яъни “ҳимояланганман”, колокол — қўлма-қўл, яъни қўл билан чақираман, Храм – ҳарам, яъни кириш ман қилинган жой, Монастырь – (Монас ёнида туриб сиғин) Манас – қўлнинг номи бўлиб, туркийлар шу қўл ёнида тик туриб Тангрига ҳамду санолар ўқишган.

Айниқса, XI-XV асрларга келиб, ватандошларимиз Ибн Сино, Улуғбек, Ғарбда (Арастудан кейин) “Иккинчи муаллим”, деб танилган Фаробий ва Беруний каби буюк боболаримизнинг қимматбаҳо асарлари XV-XVI асрларда лотин тилига таржима қилинган ва натижада, Европада тиббиёт, геодезия ва астрономия фанларининг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган эдилар. Жумладан, Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғонийнинг “Ой ернинг остида ёки устида турган пайтда вақтни аниқлаш” деб номланган рисоласи

1145 йилда Иоганн Севильский томонидан лотин тилига таржима қилиниб, Европада астрология фанидан яқою ягона дарслик ҳисобланган. Улуғбекнинг “Зижи Курагоний” асари 1643 йилда Оксфорд университети профессори Ж.Греве томонидан лотин тилига

таржима қилинган эди. 1690 йилда польшалик астроном Ян Гевелли ўзининг “Юлдузлар осмонининг атласи” деб номланган асарида Улуғбекнинг юлдузлар харитаси жадвалини лотин тилига таржима қилинган. Абу Наср Фаробий 70 дан ортиқ тилни билган, арабистонлик олим Абу Башар Матта ибн Юнусдан юнон, лотин тилларини ўрганган ва Платон, Аристотель, Эвклид, Птоломей каби файласуфларнинг асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса, Аристотелнинг “Метафизика”, “Этика”, “Риторика” каби асарларини батафсил изоҳлаб, мураккаб жойларини тушунтириб бера олган ва камчиликларини кўрсатган. Абу Али ибн Синонинг 18 жилддан иборат “Китоб уш-шифо” асарининг айрим жилдлари XV асрда Европада лотин тилига таржима қилинган ва геодезия фанидан етакчи қўлланма ҳисобланиб, Америка кашф этилгандан кейин Европа ва Америкада 150 мартадан зиёд (қайта-қайта) чоп қилинган.

Хулоса ўрнида Германлар тарихчиси Хаммернинг туркийлар ҳақидаги фикрини келтираман “Туркийлар тарихидан кўп нарсани урганиш мумкин. Улар ўзларидан қимматли асарлар қолдиришдилар. Асарларнинг ҳар бири туркийларнинг ўчмас, муваффақиятли ютуқларидир”.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar:

1. Олжас Сулейманов «Шумер-Наме» - Алма-Ата. 1990 й.
2. Квинт Курций Руф «Historicum Alexandri regis Macedonum» - Москва. 1963 й.
3. Мурад Адже «Полынь половецкого поля» -Москва. 1994 й.
4. Щерба Л.В. Языковая система. Л., 1974 г. Стр. 53-54.
5. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. - Баку, 1991 г.
6. <https://www.labyrinth.ru/books/936449/>
7. <https://www.google.com/search?sa=X&sca>
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>

QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK

ЗАПАДНО-ПРАТЮРКСКИЙ СУБСТРАТ В ГЕТО-ФРАКИЙСКОМ ТЕКСТЕ ГТР-13, СОДЕРЖАЩЕМ ПАТРИОТИЧЕСКИЙ ПРИЗЫВ ПРОТИВ АГРЕССИИ РИМЛЯН, В СОПОСТАВЛЕНИИ С ЛЕКСИКОЙ ЛИТЕРАТУРНЫХ УЗБЕКСКОГО И КАЗАНСКО-ТЮРКСКОГО ЯЗЫКОВ

Латыпов Фарит Рафгатович

кандидат технических наук, доцент Уфимского государственного нефтяного технического университета, Республика Башкортостан, Российская Федерация

E-mail: vei10@yandex.ru

Аннотация: В статье, используя альтернативный взгляд на возникновение тюркской языковой семьи, фоноэволюционную пратюркскую гипотезу и метод дешифровки западно-пратюркских текстов, разработанные автором в начале 1980-х годов, а также воспользовавшись базовым фондом лексики из западно-пратюркских текстов, идентифицированных автором в 1981-2023 годы, осуществлен перевод одного из гето-фракийских текстов (ГТР-13) из коллекции текстов, нанесенных на золотые пластины (III в. до н.э. – I в. н.э.), обнаруженных вблизи монастыря Синайя в Румынии. Выполнены транслитерация знаков надписи ГТР-13, ее дешифровка и литературный перевод на русский язык. В рассмотренном тексте, имеющем патриотическую направленность, выделен западно-пратюркский субстрат. Для расширения представлений о подлинных фоноэволюционных изменениях в тюркских языках на рубеже нашей эры, осуществлено сравнение западно-пратюркских субстратных лексических единиц с соответствующими словами в современных узбекском и казанско-тюркском языках.

Ключевые слова: компаративистика, западно-пратюркские языки и их субстрат в гето-фракийских текстах.

WESTERN PARENT TURKIC SUBSTRATE IN THE GETHO-THRACIAN TEXT GTR-13, CONTAINING A PATRIOTIC CALL AGAINST THE ROMANS' AGRESSION, IN COMPARISON WITH THE LITERARY UZBEK AND KAZAN-TURKIC LANGUAGES VOCABULARY

Abstract: In the article an alternative view on the origin of the Turkic language family and the phono-evolutionary Parent Turkic hypothesis is used. Applying the method of deciphering the Western Parent Turkic texts, developed by the author in the early 1980s, one of the Geto-Thracian texts (GTR-13) from a collection of texts written on gold plates (III century BC - 1st century AD), discovered near the Sinaia Monastery in Romania, was translated. Using the basic vocabulary from Western Parent Turkic texts, identified by the author himself in 1981-2023, the transliteration of the characters in the GTR-13 inscription, its decipherment and literary translation into Russian were made. In the researched text, which has a patriotic orientation, the Western Parent Turkic substrate is highlighted. To expand the understanding of origin of phono-evolutionary changes in the Turkic languages at the turn of our era, a comparison of Western Parent Turkic substrate lexical units with the corresponding words in modern Uzbek and Kazan-Turkic languages was carried out.

Keywords: comparative studies, Western Parent Turkic languages and their substrate in Geto-Thracian texts.

**RIMLIKLAR TAJOVUZKORLIGIGA QARSHI VATANPARVARLIKNI
IFODALOVCHI GETO-FRAK (GTR-13) MATNIDAGI G‘ARBIY BOBO TURK
SUBTRAT (ADABIY O‘ZBEK VA QOZON-TURK TILLARI LEKSIKASI QIYOSIDA)**

Annotatsiya: Maqolada turkiy tillar oilasining paydo bo‘lishiga muqobil nuqtai nazardan foydalangan holda, 1980-yillarning boshlarida muallif tomonidan ishlab chiqilgan fonoevolyutsion pra-turk gipotezasi va g‘arbiy pra-turkiy matnlarni dekodlash usuli, shuningdek, Muallif tomonidan 1981-2023 yillarda aniqlangan G‘arbiy Pro-Turk matnlaridan asosiy lug‘at, oltin plitalarga yozilgan matnlar to‘plamidan (miloddan avvalgi III asr) Geto-Frakiya matnlaridan birining (GTR-13) tarjimai amalga oshirildi. - eramizning 1-asri), Ruminiyadagi Sinay monastiri yaqinida topilgan. GTR-13 yozuvidagi belgilarni transliteratsiya qilish, uni dekodlash va rus tiliga adabiy tarjima qilish tugallandi. Ko‘rib chiqilayotgan matnda vatanparvarlik yo‘nalishidagi g‘arbiy turkiy substrat alohida ta’kidlangan. Eramiz boshidagi turkiy tillardagi asl fonoevolyutsion o‘zgarishlar haqida tushunchani kengaytirish maqsadida g‘arbiy prototurkiy substrat leksik birliklarini hozirgi o‘zbek va qozon-turkiy tillaridagi mos so‘zlar bilan taqqoslash amalga oshirildi.

Kalit so‘zlar: qiyosiy tadqiqotlar, g‘arbiy turkiy tillar va ularning geto-trakiya matnlarida substrati.

Введение

Не смотря на громкие, но все-же частные успехи тюркологической науки в конце XIX и в первой половине XX веков (дешифровка так называемых древнетюркских (а на самом деле лишь ранне-средневековых) орхоно-енисейских надписей, составление базовых словарей многих тюркских языков с описанием основ их грамматического строя), важнейшие вопросы тюркологии, такие как – по каким законам происходила историческая девиация исходных тюркских языковых форм и где же находилась исходная прародина тюркской языковой семьи – до сих пор не получили вразумительных ответов. Принципы среднеарифметического интерполирования по доминантным признакам при поиске архетипов, а также созданная в угоду нынешних крупных государств Европы «алтайская гипотеза» происхождения тюркской языковой семьи, по лингво-статистическим показателям к середине XX века показала свою полную несостоятельность (БЭС, 2000: 8). Однако, несмотря на многочисленные несостыковки в интерпретации историко-лингвистических фактов, официальная европейская наука остается под сенью концепции алтаистической идеологии и устарелых, навязанных дарвинизмом, эволюционных схем. Будучи дважды участником перманентной алтаистической конференции (ПИАК) в 1998 году в Финляндии (Майвик) и в 2001 году в Германии (Вальберберг), я наблюдал как указанные неудобные для алтаистики факты просто замалчивались или игнорировались.

Между тем, еще с середины XIX века, с трудов немецких и венгерских ученых (Ф. Хоммеля, Б. Мункачи, Д. Немета и др.) развивался другой взгляд на природу, закономерности становления и развития тюркской языковой семьи (Латыпов, 2009). В частности, исходной точкой сингулярного синтеза и последующей дивергенции древнейших тюркских племен считался Ближний Восток, а не Центральная Азия (Латыпов

(б), 2023: 22). Эта точка зрения хорошо коррелирует с высказываниями мифических прорицателей из Ветхого Завета священного писания христиан Библии, где многочисленные тюркские племена **togar-ma / tagar-ma** фиксируются в начале II тыс. до н.э. на территориях Ливана, Сирии, в Закавказье. Кстати, в конце XX века, в результате археологических изысканий, многие исторические факты, упомянутые в Библии, получили убедительные доказательства своей достоверности.

Учитывая названные выше обстоятельства, в конце 1970-х годов нами была сформулирована фоноэволюционная пратюркская гипотеза (Латыпов, 1983:55), (Латыпов, 1999), (Латыпов, 2016: 434), предполагающая ближневосточный очаг зарождения тюркской языковой семьи на основе культурно-языковой интеграции и унификации племен Убейдской археологической культуры (VI – IV тыс. до н.э.). В отличие от горного Алтая, являвшегося лишь удаленным местом захоронения элиты номадов (Досымбаева, 2013: 19), (Латыпов (а), 2014: 41), здесь имелись все условия (большая концентрация населения, крупные реки, в условиях даже примитивного земледелия способные прокормить это население, развитие передовых технологий в металлургии и транспорте, перекрестие торговых путей и др.) чтобы стать сингулярной точкой зарождения любой языковой семьи (Латыпов, 2005: 127).

В результате вторжения с юга кочевых семитских племен в середине III тыс. до н.э., этот племенной союз распался и начался поэтапный исход полукочевых пратюркских племен по четырем сторонам света. И восточное направление миграции отнюдь не было приоритетным. Западное направление миграции выбрали предки минойцев, являвшиеся прямыми продолжателями носителей традиций Убейдской археологической культуры, когда кочевники Сирийско-Месопотамской степи, освоив египетские традиции мореходства, превратились в «кочевников морей» (так античная традиция именует народ минойцев). Центром этого мира стал остров Крит, название которого на минойском языке стало известным из египетских анналов – **Каф-тау** («Призматические горы», согласно нашей интерпретации семантики этого топонима). Это первая высокоразвитая цивилизация Европы, создавшая свою оригинальную слоговую систему письма. От этого мира «отпочковалась» большая группа, занесенных в класс *«неклассифицированных неиндоевропейских»* (а на наш взгляд западно-пратюркских) племен Средиземноморья: пелар/пеласгов/восточных тиррен Балкан, островов Эгейского моря, запада Малой Азии, этрусков, северных пицен, мессапов, ретов, сикан, элимов, сардов Апеннинского полуострова и прилегающих территорий, иберов на востоке Пиренейского полуострова.

На рисунках 1 и 2 мы приводим карты трех этапов миграции западно-пратюркских племен с Древнего Ближнего Востока и их расселения в VI в. до н.э. (фиолетовый и малиновый цвета) вблизи Апеннинского полуострова (Латыпов (а), 2022: 199).

В 1980-ом году нами был разработан метод дешифровки надписей на перечисленных выше западно-пратюркских языках Средиземноморья – ПЭКФОС (последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью) (Латыпов, 1999; Латыпов (б), 2016: 434). Применение этого метода к самому протяженному этрусскому тексту TLE 1, нанесенному на льняные бинты Загребской мумии, происходящей из этрусской колонии Древнего Египта с окрестностей г. Фивы IV в. до н.э. (Латыпов, 2014: 85), в 1988 показал высокую верификативность нашего перевода при химико-физических исследованиях тела и бинтов этой этрусской девушки аристократического происхождения по имени Клементина (этрусск. *hiś cis* «молодая

девушка»), принесенной в жертву главному богу этрусского пантеона Tin gir (Латыпов, 1990: 42).

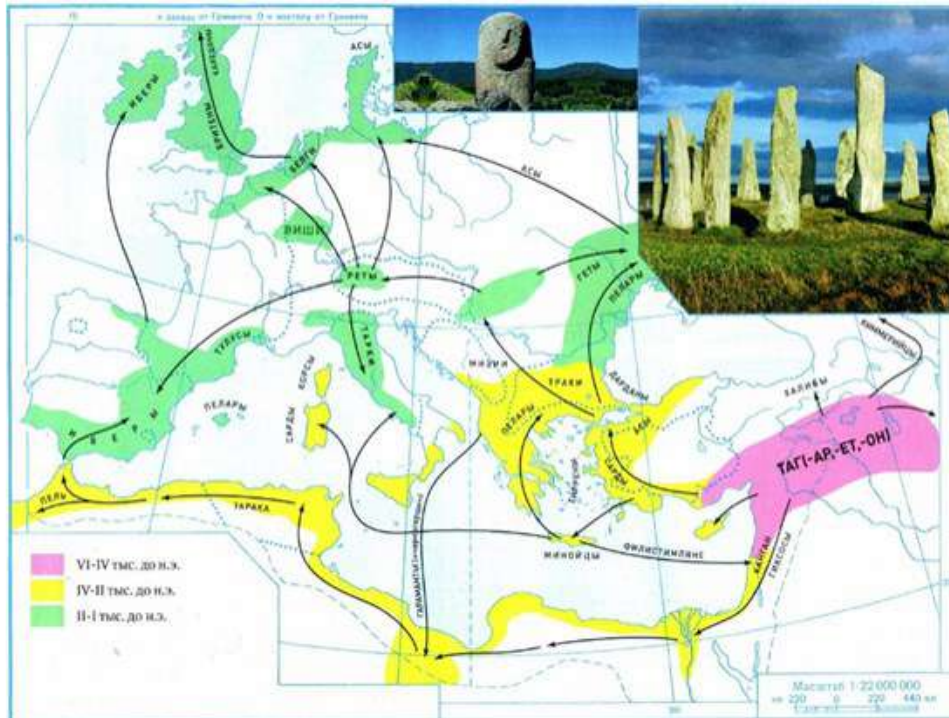

Рис. 1 Карта трех этапов миграции западно-протюркских племен с Древнего Ближнего Востока (VI – I тыс. до н.э.) (Латыпов, 2019: 105).

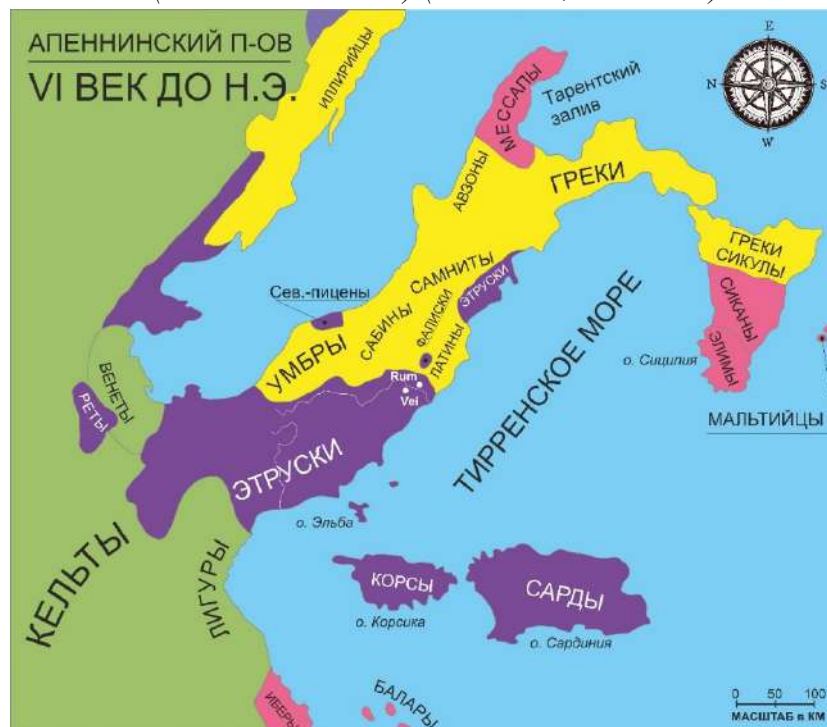

Рис. 2 Карта расселения предполагаемых нами западно-протюркских племен вблизи Апеннинского полуострова (Латыпов (а), 2022: 199).

Кроме этого, в III столбце этого документа обнаружили две фразы (Латыпов, 1999: 215), где сами этрусски причисляют себя к народу tarcs и классифицируют свой язык как tarcs-ский (в архаичной латыни он назывался turcorum). Согласно выявленным нами

фоноэволюционным тенденциям в тюркских языках (Латыпов, 1999: 16), этноним *taç* через 500-600 лет должен был, в результате сужения гласной, превратиться в *türk*.

Далее, более чем за 40-летний период изучения западно-пратюркских, на наш взгляд текстов Средиземноморья, составленных на перечисленных выше языках (многие из них в своих текстах также выделяют себе макроэтнонимом **tark** (Латыпов, 2020: 7; (а), 2021: 28), нами были осуществлены переводы наиболее протяженные тексты на перечисленных выше языках (Латыпов, 1995: 99; 2008: 42; 2016: 152; (б) 2021: 104; (а) 2022: 199; (в) 2023: 232). Было идентифицировано более 700 лексем, были установлены основные грамматические формы и синтаксические конструкции рассмотренных языков. Это стало опорной базой для перевода новых открываемых археологами и историками текстов.

В настоящем сообщении мы хотели бы познакомить читателей журнала «Туркологические исследования» Самаркандского государственного университета, одной из задач которого является «глубокое изучение и сохранение тюркского языкового наследия», с результатами нового приложения метода ПЭКФОС к исследованию недавно выставленного в Интернете коллекции гето-фракийских (в их языке **trac**-ийских), нанесенных на золотые пластины, найденные вблизи монастыря Синайя в Румынии. В 2020 году нам удалось получить, используя наш метод дешифровки, литературный перевод 12-ти из этих более чем 400 текстов, составленных на основе греческой системы письма (Латыпов (б), 2022: 76). При этом стало очевидным то обстоятельство, что до 60% лексики представленных гето-тракийских текстов из Румынии (ГТР) имеют западно-пратюркскую корневую основу, родственную той, которая была объектом нашего исследования в 1980-2020 годы (Латыпов (а), 2023: 8).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

На рис. 3 мы приводим взятое с Интернета (URL, 2022) изображений золотой пластины с текстом ГТР-13 из коллекции «Сантии даков».

Рис. 3 Изображений золотой пластины с текстом ГТР-13 из коллекции «Сантии даков», взятое с Интернета (URL, 2022).

Нами было осуществлена транслитерация изучаемого текста ГТР-13 в латинскую форму письма и его разбивка (исходя из нашего опыта разбивки гето-фракийских текстов на составляющие элементы (Латыпов (б), 2022: 76) на отдельные лексемы. В результате такой сегментации, построчно, у нас получилась такая цепочка текстовых элементов:

1. dro yom kto tieby	7. aeo ug eropo utkê-
2. sobeto torsos	8. edo an – oisy mo-
3. apo. sonto bysin	9. ropt – oea. oi-
4. akso brebyroko p-	10. nob osyre i-

5. **ono elix lakina.** 11. **tal t – oe še-**
 6. **eide unyo šiu utl-** 12. **o repo biso .**

Далее, применяя стандартные процедуры метода дешифровки ПЭКФОС, нами был получен и дословный литературный перевод рассматриваемого текста:

1. «Стань (**dro**) отстраненным противником (**yom**) тех, кто (**kto**) тебе (**tieby**)
2. советует оставаться (**sobeto torsos**)
3. непричастным (чистым) **apo**. Потом (**sonto**) противно (**bysin**)
4. очень (**akso**) станет, совсем одиношенько (**bre-byroko**), (как когда)
5. прикрывают руками (**pono elix**) заплаканные щеки (**lakina**).
6. Идём ! (**eide**), всех защиты долг (**unyo šiu**) исполнить (**utl-**
7. **aeo** – чужих в Европу (**ug eropo**) проникших (**utkê-**
8. **edo** не-приятелей незваных (**an – oisy**) убить (**mo-**
9. **ropt – oea**). Отрезвев (**oi-**
10. **nob**) прозрей (**osyre**), совестью (**i-**
11. **tal**) проникшись (**t – oe**), став защитой (**še-**
12. **o**) сердце наших (**repo biso**)» .

В процессе перевода текста гето-фракийского текста ГТР-13 нами были использованы этимологические привязки к ранее переведенных релевантным лексемам, идентифицированным нами в западно-пратюркских (на наш взгляд) текстах Средиземноморья (написанных на перечисленных выше языках), в частности: ГТР-13 **dro** «стань !» ~ этрусск. **θга** «стоит» (фрагмент надписи из комментирующей мифический сюжет рисунка на бронзовом зеркале, где герой Херкле (Геракл) стоит перед богиней Унией (богиня плодородия и праведности, прототип римской Юноны и др. тюркской Умай (Латыпов, 1999: 59), ибер. **tra** «стоит» (Латыпов (а), 2016: 128), в тексте ГТР-5 **duroe** «встанет» (в этой фразе речь идет об эрекции полового члена (Латыпов (б), 2022: 76); **ital** «совесть» ~ этрусск. (TLE 2), минойск., восточно-тирренск., ретск., сев.-пиценск. **ital** «совесть»; **геро** «сердца» ~ этрусск. **гер** «сердце» TLE 1 (Латыпов (а), 2014: 140), **eropo** «в Европу» ~ минойск. **Eru-ра** «На Запад» (континент лежащий на запад от Ханаанеи), ГТР-12 **ωигора** «Европа» (Латыпов (б), 2022: 14) ; **bysin** «противно» ~ этрусск. **vesin** «отвратительно» (Латыпов, 2015: 40) и др.

Для того, чтобы рельефно почувствовать отличие западно-пратюркского субстрата в языке гето-фракийских надписей от современных тюркских языков, в завершении статьи мы приводим таблицу фонетических соответствий ряда лексем из текста ГТР-13 и литературных узбекского и казанско-тюркского (КТ) языков. Здесь, и в других наших статьях мы используем в научном плане более корректный термин «казанско-тюркский язык» вместо размыто-редетерминированного наименования «татарский язык», так как в начале XX века в научном обороте был около 30 «татарских» народов, порой не связанных между собой ни территориально, ни по языку, ни по культурно-антропологическим и генетическим показателям (литовские, абаканские, амурские, афганские, бухарские, закавказские и др. «татары»).

Фонетические соответствия лексем из текста ГТР-13 и литературных узбекского и казанско-тюркского (КТ) языков

Таблица

№ п/п	ГТР-13	Этрусск., / ибер. яз	Узбекск. язык	КТ-язык	Перевод на русск. язык
-------	--------	----------------------	---------------	---------	------------------------

1	yom-	zum- / yom-	mahkamlang	ïom-	«отгораживаться, зажиматься»
2	byr	pr / ber'	bir	bër'	«один»
3	el	el / gol	qo'l	qul	«рука»
4	eide	aθa / eide	qani ketdik	äidä	«идём !»
5	ut-	ut- / ud-	o't-	üt-	«проходить, проникать»
6	osyre	esere / orere	kürmoq	kürergä	«увидеть, узреть»
7	ital	ital / namus	viždon	ïat	«совесть»
8	toe	tvaθ / toab	tasavvur	toeb	«представив себе, проникшись сознанием»
9	śeno	śect / ścut	himoya, parda qilish	öşyq	«защита, прикрытие»
10	rep	rep / urep	yurak	ïeräk	«сердце»
11	bisa	mani / misi ?	bizning	bezneke	«наши»
12	lakina	aniac, flanac teś / elanak tess	yonoq	ïelamaq uryny, ïaŋaq	«щеки (там, где текут слезы)»

В представленной таблице обнаруживаются все закономерности фоноэволюционных исторических изменений в тюркских языках, выявленных нами ранее как в опытах по калькированию инородных речевых потоков (Латыпов (б), 2016: 434), так и в процессе изучения западно-пратюркских языков Средиземноморья (Латыпов, 1999: 27), в частности: наращение протетических звуков в начальных позициях слов $el > q'o'l$, $it > ïat$, $la > ïela$; усиление артикуляции (веляризация и др.) $mis > biz$; сужение гласных $a > e$, y , u и др.

Выводы и обсуждения

1. Ни одна ранее предпринятая попытка интерпретации палеобалканского языкового материала путем традиционной реконструкции архетипов на основе среднеарифметического интерполирования по греческим, латинским, албанским, литовским формам, с игнорированием данных западно-пратюркских текстов «не дала надежного истолкования... даже самых кратких гето-фракийских текстов» (Нерознак, 1978: 20). Предлагаемый здесь подход основан на методе дешифровки ПЭКФОС, подтвердившем свою верификативность вещественными доказательствами еще в 1988 году.

2. В настоящей разработке осуществлены транслитерация, лексемная сегментация и комбинаторно-этимологическая дешифровка гето-фракийского текста ГТР-13 из коллекции золотых пластин «Сантии даков». В исследованном тексте выделен западно-пратюркский субстрат и получен его литературный перевод. Субстратные включения текста обнаруживают те же закономерности отличий от современных тюркских языков, что наблюдаются и по отношению к другим, вошедшим в круг наших исследований, западно-пратюркским текстам.

Iqtiboslar/Snoski/References/Kaynaklar:

1. Берчу Думитру. Даки. Древний народ Карпат и Дуная / Пер. с англ. Н.И. Лисовой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. 192 с.
2. Большой энциклопедический словарь «Языкознание» / Главн. редакт. В.Н. Ярцева. М.: Науч. изд. «Большая Российская энциклопедия», 2000. 688 с.
3. Досымбаева А. История тюркских народов: Традиционное мировоззрение тюрков. Астана-Алматы: «Service Press», 2013. 250 с.

4. Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией // Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. Л-д: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. С. 55-57.

5. Латыпов Ф.Р. Загребская мумия – возможный свидетель апофеоза этрусского обряда человеческого жертвоприношения (результаты обследования тела мумии в августе 1988 г. в сопоставлении с пратюркским чтением текста пелены в 1980 г.) // Тез. докл. междунар. коллоквиума: «Этруски в их связи с народами Средиземноморья. Миф. Религия. Искусство». М.: ГМИИ им. А.С. Пушкина, 1990. С. 42-44.

6. Латыпов Ф.Р. Комбинаторно-этимологический анализ двух кипро-минойских надписей из Угарита (ч. 1,2) // Яджар, 1995. № 3. С. 99-110; 1996. № 2. С. 66-80.

7. Латыпов Ф.Р. Характер взаимодействия и исторической дифференциации языковых уровней тюркских языков в процессе эволюции с пратюркских времен // Тез. докл. науч. конф. факультета романо-германской филологии Баш.гос.ун-та: Сопоставительное изучение языков. Уфа: Изд. БашГУ, 1998. С. 47-48.

8. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. Уфа: Китап, 1999. 276 с.

9. Латыпов Ф.Р. Сингулярные процессы зарождения новой языковой семьи // Межвуз. науч. сб.: Система языка в статике и динамике. Уфа: РИО РУНМЦ МО РБ, 2005. С. 127-131.

10. Латыпов Ф.Р. Комплексный лингвистический анализ восточнотирренской надписи на памятнике воинской славы с острова Лемнос. Уфа: Полиграфсервис, 2008. 42 с.

11. Латыпов Ф.Р. Факты шумерского языка как основного субстрата, участвовавшего в формировании пратюркских языков Древнего Ближнего Востока. Уфа: Полиграфдизайн, 2009. 68 с.

12. Латыпов Ф.Р. (а) Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. Уфа: Полиграфдизайн, 2014. 152 с.

13. Латыпов Ф.Р. (б) Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения, 2014. № 3. С. 85-91.

14. Латыпов Ф.Р. (в) О контактах пратюркских мореплавателей Средиземноморья с населением Америки // Межвуз. сб. науч. работ: От древности к Новому времени (проблемы истории и археологии), вып. XXI. Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. С. 39-56.

15. Латыпов Ф.Р. К загадке содержания надписи на ритуальной чаше «Золотого человека» из Исыкского кургана. Уфа: Полиграфдизайн, 2015. 40 с.

16. Латыпов Ф.Р. (а) Иберийские языки Древней Испании – результат ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков Западного Средиземноморья. Уфа: Полиграфдизайн, 2016. 152 с.

17. Латыпов Ф.Р. (б) От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VII Орузбаевские чтения» по теме: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования. Алматы: «Казак ун-ті», 2016. С. 434-437.

18. Латыпов Ф.Р. На западных границах пратюркской ойкумены: Туманный Альбион от каменного века до раннего Средневековья. Уфа: Полиграфдизайн, 2017. 100 с.

19. Латыпов Ф.Р. Элементы этнопедагогики иберов, нашедшие отражение в надписях на свинцовых пластинах и на поверхностях декорированных ваз. Уфа: Полиграфдизайн, 2019. 136 с.

20. Латыпов Ф.Р. Письменное наследие древних тарков Средиземноморья: Восток на Западе // Сб. науч. статей междунар. науч. конф. на тему «Диалог культур Востока и

NIZAMI VE ZAHIRIDDIN MUHAMMED BABUR'UN EDEBI-ESTETIK ILKELERI

Salohiy Dilorom Isomiddin-kızı,

filolojik bilimlar doktoru, profesör

Semerkant Devlet Yabancı Diller Enstitüsü,

Ortadoğu Dilleri Anabilim Dalı

E-posta: dsalohiy@gmail.com;

diloromopa1959@umail.uz (Özbekistan)

Mamatkulov Pulat,

Semerkant Devlet Yabancı Diller Enstitüsü,

Ortadoğu Dilleri Anabilim Dalı öğretmeni

ORCID: 0000-0001-8502-0171

E-posta: p-mamatkulov@gmail.com (Özbekistan)

NIZOMIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING ADABIY- ESTETIK QARASHLARI

Annotatsiya: Maqolada Shayx Nizomiy Ganjaviy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodlaridagi g'oyaviy, ma'rifiy va adabiy-estetik qarashlar uyg'unligi haqida fikrlar bayon etilgan. Ikki mutafakkir allomaning o'z davrlari ijtimoiy hayotida keng faoliyatda bo'lgan so'fiylik tariqatlariga munosabatlari yoritilgan. Nizomiy “Panj ganj”i va Zahiriddin Muhammad Boburning “Mubayyan” asarlarida bayon etilgan ma'rifiy fikrlar yuzasidan maqola muallifi mulohazalari, izoh va sharhlari keltiriladi. Nizomiy Ganjaviy va Bobur Mirzoning o'z farzandlariga qilgan nasihatlarini misolida o'rta asrlar Sharq mamlakatlarida keng yo'yilgan axiylik va naqshbandiylik tariqatlari yo'riq va tavsiyalari haqida tushuncha beriladi. Buyuk shoirlar o'zlarining ma'rifiy mulohazalarini badiiy obrazlar, ramz va majoziy ifodalar bilan bayon etadilar. Mutafakkir allomalarning dunyoqarashlaridagi g'oyaviy mushtaraklik ular ijodining adabiy-estetik tamoyillarida ham o'z ifodasini topgan.

Tayanch iboralar: qasida, epik she'riyat, real hayot, insonparvarlik, axiylik, futuvvat, malomatilik, naqshbandiya, risola, an'ana.

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НИЗАМИ И ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА

Аннотация: В статье излагается мнение о совокупности идей, духовных воззрений и художественно-эстетических принципов в творчестве Шейха Низами Генджеви и Захираддина Мухаммада Бабура. Освещается тема отношения двух великих мыслителей к суфийским течениям своего времени, которые имели большое значение в общественной жизни эпохи. Автор статьи даёт свои выводы по поводу духовно-нравственных идей, изложенных в пятёрке Низами «Пять кладов» и сборнике трактатов Захираддина Бабура «Изложение», пишет примечания и комментарии. На примере нравочений в стихотворной форме Низами Гянджеви и Бабура Мирзы к своим сыновьям дается понятие о доктринах двух широкоизвестных в средневековом Востоке суфийских течений «ахи» и «накшбанди». Великие мыслители выражают свои духовно-мистические идеи посредством

художественных образов, символов и метафорой. Идейная совокупность в мировоззрении мыслителей отражается в литературно-эстетических принципах их творчества.

Ключевые слова: касыда, эпическая поэзия, реальная жизнь, человеколюбие, течение “ахи”, “футувват”, “маломатия”, “накшбандия”, трактат, традиция.

LITERARY - AESTHETIC VIEWS OF NIZOMIY AND ZAKHRIDDIN MUHAMMAD BABUR

Abstract: The article outlines the idea of ideas, spiritual views and artistic and aesthetic principles in the work of Sheikh Nizami Genjevi and Muhammad Babur. The author highlights the attitude of the two great thinkers to the Sufi trends of their time, which were of great importance in the social life of the era. The author of the article gives his conclusions about the spiritual and moral ideas set forth in Nizami's five "Five Treasures" and the collection of treatises by Zahiraddin Babur "Exposition", writes notes and comments. On the example of moralizing in the form of poetry by Nizami Ganjavi and Babur Mirza to their sons, the author gives an idea of the doctrines of the two Sufi movements "akhi" and "naqshbandi", widely known in the medieval East. Great thinkers express their spiritual and mystical ideas through artistic images, symbols, and metaphors. The ideological totality in the worldview of thinkers is reflected in the literary and aesthetic principles of their work.

Keywords: kasyda, epic poetry, real life, humanity, the flow of "ahi," "futuvvat," "malomatia," "nakshbandia," treatise, tradition.

Dünya edebiyatının büyük mütefekkirlерinden biri de büyük Azərbaycan şairi Şeyh Nizami Gencevi'dir. Mütefekkir eserinin büyük evrensel önemi, eserleriyle Doğu edebiyatının sanatsal düşüncesinin yönünü değiştirmesi ve gerçеk anlamda kurmaca edebiyatın ortaya çıkmasına hizmet etmesinde görülür. Bu nedenle 19. yüzyıla kadar eserleri edebi geleneklerin temeli olmuş, beğenilmiş, beğenilmiş ve takip edilmiş ve bundan sonra mütefekkiri deha Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika halklarının eşsiz hazinesi haline gelmiştir. Büyük şair bu olayı öngörmüştü:

Malikul muluki fazlam ba fazilati ma'oni,
Zaminu zamon girifta ba misoli osmoni...
Ba viloyati suxan durr, ki muayidul kalomam
Nazada kase ba juz man dari sohibulqironi.

Nizami Gencevi'nin "Panj ganj"ı, dini ve eğitici fikirlerle ve tasavvufi yansımalarla dolu bir eserdir ve o zamanlar Doğu ya da Batı edebiyatında benzeri yoktu. Destan şiiri ile döneminin şiirinin ruhunu değiştirmiş, söz sanatını sanat düzeyinden yaşamsal bir ihtiyaç düzeyine yükseltmeye hizmet etmiştir. Benzer bir edebi fenomen, 11. yüzyılda Movarounnehr ve Hindistan'da çalışan ve sarayının altında eşsiz bir edebi ortam yaratan büyük bir devlet adamı, benazir yazarı ve büyüleyici şair Zahiriddin Muhammed Babür'ün eseri örneğinde görülebilir. Babur Mirza'nın siyasi, sosyal faaliyeti, edebi ve bilimsel mirası, dünya biliminde, tarihçiliğinde ve edebiyatında gerçеk değerine sahiptir. Babur Mirza, Şeyh Nizami gibi, edebi türlerden ve türlerden nesir, tarihi-anı türünde, zamanının edebi yaşamında neredeyse hiç ele alınmayan özgün bir eser yaratmaya karar verdi. "Babürnâme", zamanı için yeni bir edebi olaydı ve yazar onu ortaya koyarken herhangi bir model, gelenek veya yaratıcı deneyim izlemedi.

"Babürname" ve Nizami Gencevi'nin "Panj ganj" adlı eserinde gençliğin insanların niteliklerinin yani doğrudan yazarların kişiliğine yansıdığını görmek mümkündür. Şeyh Nizami,

zamanının insani ideolojik eğilimini temsil eden Ahilik hareketinin hayırseverlerinden veya katılımcılarından biriydi. Küçük Asya'da uzun süredir devam eden bu hareketin özü, dürüstlük ve gururla yaşamak, sahtekârlığa ve adaletsizliğe karşı hoşgörüsüz olmak, yabancılara ve yoksullara yardımcı olmak - "ahi" -"arkadaş", "kardeş" olmak ve “futuvvet” yani - cesaret, çalışkanlık ve cömertlik göstermekten ibaretti. Bu nitelikler, Hazret-i Nizami'nin tüm yaratıcılığının ideolojik hedef haline geldi. Örneğin Leyla ile Mecnun'dan şu pasaja dikkat edersek, Ahilerin ideolojisinin şairin dünya görüşü üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu görebiliriz:

Pointalabi xason chi boshi?
Dasti xushi nokason chi boshi?
Gardan chi nihi ba har kafœ?
Rozi chi shavi ba har jafœ?
Chu köh baland pushtie kun,
Bo narmi jahon durushtie kun!..
Xori xalali daruni orad,
Bedodkashi zabuni orad,
Mebosh chu harba bar dösh,
To xirmanı gul kashi ba oğösh.

(Neden önemsiz insanlara boyun eğiyorsun? Neden şerefsizlere alay olacaktıydın? Neden herkesin arkasından boyun eğecektiydin? Neden herhangi bir cefaya razı olacaktıydın? Vücudunu bir dağ gibi yükselt. Dünyanın yumuşaklığına rağmen sert ol. Aşağılanma insanı içten batırır, haksızlığa alışmak insanı güçsüzleştirir, diken ol, göğsünde mızrakı olsun, ancak o zaman koynunda çiçek hasat edebilirsin). [6;13]

Büyük şair, Ahiliğin faziletlerinden olan tevazu, iyimserlik ve miskinliği överken, bu niteliklerin zıddı olan bencilliği eleştirir ve bunu canlı bir dille ifade eder:

Oina on röz, ki giri ba dast,
Xud shikan on röz, mashav xudparast.

(Aynayı ele aldığınız gün eğer size kusurlarınızı gösteriyorsa, aynayı kırmayın, kendinizi kırın, bencil olmayın). [6;23]

"Futuvvet ehlinin 71 şartından 48'i fizikseldir ve her gencin bunları elde etmesi gerekir... Futuvvet ehlinde halka karşı dürüstlük, kendi bencilliğine öfke, büyüklere hizmet, küçüğe merhamet, mağlup düşmanlara mağfıret gibi on nitelik gerekir.

Tanınmış bir edebiyatçı olan Yo, İshakov "Babürname" da bu koşullara uyan yerleri aramak değil, olmayanları aramak bizim için kolay" diye yazıyor. Yo. İshakov [5;97] Babür'ün Orta Çağ'ın, Doğu'nun, daha doğrusu Orta Asya'nın ileri düşüncesinin bir ürünü olan cansever Nakşibendi tarikatından bahsederken, özellikle şöyle diyor: "...Karakterinde genç niteliklerle dünyaya gelen Babür, Nakşibendi tarikatının gerçek bir saliki olmuş ve nihayet melametiye külahını giyerek tahtın esaretinden ve tüm alemin hay-u heveslerinden kurtuldu. Ama bu yol uzun ve zordu" [5;109].

Babür'ün şiirinde Nakşibendi mezhebinin nefis ve rezalete karşı fütüvvet ve kınama gibi gereklerinin içeriğine tekabül eden pek çok beyit vardır. Şairin gazellerinde, rubailerinde, tuyuklarında, dörtlükleri ve fardlarında fütüvvet ve kınama ifadeleri olağanüstü sanatsal resim ve sembollerle kendini gösterir. Lirik kahramanı için mutlak tatmin sloganı, hem iyiliğe hem de kötüye verilen cevabın yalnızca iyi olmasıdır. Onun rüyası:

Aningdek bölsakim, aslo tafovut bölmasa paydo,
Agar bu dahri dun hor aylasa, gar e'tibor etsa...

İster "Babürname"de, ister divanında, ister mesnevisinde olsun, Babür, "Her ne ki yaptım pişman oldum" sözleri ile parlak bir melametın sembolü olarak karşımıza çıkar. Ancak şair kendini suçlamakla sınırlı değildir. Eleştirisi cesaretle mertlik- cesaretle uygundur. Şair, dualarında bile cesurca Allah'tan kader diler. Aşağıdaki rubai'de, dua ruhu içinde, şair Yüce Allah'tan lütuf ve merhamet istiyorken onun cesurluk ve cesaret akseden yüzü ortaya çıkıyor:

Yo kahri ğazab birla meni tufrok kil!
Yo bahri inoyatingda mustağrok kil!
Yo rab, sengadur yuzim karo gar ok kil,

Har nav' sening rizong erur andok kil!

yüzyılda Semerkant'ta Nakşibendi tarikatının büyük liderlerinden Mahdumi Ahzam Dahbedi, Hindistan'dan bir mektup göndererek Babür Mirza'nın kendisini mürid olarak kabul etme isteğini kabul ederken "Aşıklar canının gücü melamettir" der. Pir, Babür Mirza'ya verdiği cevapta, şairin rubailerinden birini kullanır: "... dervişlerin sevgilisi (yani Babür Mirza), teveccüh ve nedamet sûresinde şöyle demiştir:

Dar havoı nafsi gumrah umr zoe' kardaem,
Peşi ahlulloh az atvori hud şarmandaem,
Yak nazar bo muflisoni xastadil farmo, ki mo
Hoçagiro mondaemu Hoçagiro bandaem.

Pir, bu rubainin anlamı şerhinde, Babür Mirza'yı melamet edicilerden biri diye övüyor ve şöyle diyor: Ol zatların (melamet edicilerin – S.D.) nezdinde nedamet etmek ömrü boş geçirmeyip meslek için saadete ulaşmak bu mükemmelliğe ulaşmaktır" [7;39].

Böylece kemal yolunun karmaşık meselelerinin tahlili ve yorumlanmasında iki aydın fikir birliğine varır ve eserlerinde müşahede yürütürler.

Şeyh Nizami ve Zahiriddin Babür Mirza, çocuklarına nasihatlerinde aydınlanmış düşüncelerini ortak bir şekilde dile getiriyorlar. Şeyh Nizami, "Leyla ve Mecnun" destanında oğlu Muhammed'e nasihat ederken şu düşünceleri ifade eder: "Şiirin mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun, faydalı ilimler de edinmelisiniz. İnsanları öldüren bir doktor olmayın, İsa gibi dirilten ve iyileştiren bir doktor olun. Hile öğreten bir hukukçu olmayın, ibadet edici ve ibadete öğretici olun. Eğer ikisini de başarırsan yükseslere çıkarsın, herkesin önünde saygı göreceksin." [6;10-11]

Şairin bu öğütlerini, Babür Mirza'nın çocuklarına yazdığı nasihatlerle karşılaştırsak, iki şairin dini bakış açısının ait oldukları toplumun kültürel ve sosyal hayatının etkisiyle şekillendiği ortaya çıkar. Babür Mirza döneminde Nakşibendi mezhebi toplumun her katmanına nüfuz etmiş ve İslam'ın hümanist özü daha parlak algılanmıştır. Bu nedenle Babür Mirza, Hanefi mezhebinin fikhına adanan "Mubayyin" adlı eserinin önsözünde, olgunluk seviyesine ulaşmak için çocukları Velihaht Hümayun Mirza ve kardeşi Kamran Mirza için şunları yazdı:

Bebako dunyo işi sahludurur,
Din işin kilgay ulki ahldurur,
Dinu donışda har kun afzun böl,
Davlatu baht ila Humoyun böl! [4;7]

diye nasihat eder.

Hazreti Babür Mirza, tasavvufi gözlemlerini tıpkı hayran olduğu şair Şeyh Nizami Gencevi'nin eserinde olduğu gibi ölümsüz eserlerinde ve eşsiz mısralarında canlı sembollerle ifade etmiştir. Nizami'nin "Akor Dervîşi" gibi ve diğer eserlerinde verilen arifane fikirler geliştirdi:

Tan hijobin raf' kil, gar yor vaslin istasañ,
Ey köñul, bilkim aroda hoyil uşbu pardadur.

Bormu erkin işk elinda, balki olam ahlida,
Muñça çoğlik hasratu anduhkim Boburdadur.

Böylece, her iki büyük şahsiyet, kendi zamanında toplumunun düşüncesiyle çağdaşlarını kalp saflığına, cömertlik ve fütüvvete, eğitime ve bir mesleğin sahibi olmaya çarlayan bu iki aydın ideolojik, eğitici ve edebi-estetik bakış açısının uyumu her alanda kendini gösterirki, bu artık ele alınması gereken büyük bir konudur.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar:

1. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва, 1960.
2. Бертельс Е.Э. ЖЗЛ. Низами. – М., 1947.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды, Низами и Фузули. – Москва, 1962.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. – Тошкент, 2000.
5. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. –Тошкент, 2002.
6. Маллаев Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий ахамияти. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
7. Махдуми Аъзам Даҳбедий. Рисолаи Волидия. – Самарқанд, 2017.
8. Мустафаев Ж. Философские и этические воззрения Низами. – Баку, 1962.
9. Низами Гянджеви. СС в Ш т, т.1. – Баку, 1991.
10. Низами. Лейли и Меджнун. – М., 1966.

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

MUSA CƏLİL TATAR ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Sayalı Cəfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkologiya mərkəzinin Türk ədəbiyyatı

bölməsinin mütəxəssisi

E-mail: saya.jafarova@mail.ru

Bakı / Azərbaycan

**МУСА ДЖАЛИЛЬ КАК ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ТАТАРСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ**

Аннотация: Муса Джалиль – видный представитель татарской литературы. Муса Джалиль, с юных лет начавший писать стихи, работал председателем Союза писателей, ушел на фронт и работал фронтовым корреспондентом в газете «Отвага». Лирические поэмы, эпические поэмы, либретто, публицистические произведения составляют важную часть его творчества. Боевые революционеры, тайные организаторы, люди, видевшие ужасы тюрьмы, бойцы, воевавшие на фронте, стали главными лирическими героями творчества Мусы Джалиля. Народный поэт Азербайджана С. Вургун Муса Джалиль отождествлял героическую судьбу с судьбой Насими, Байрона и отмечал, что своим творчеством и умелой смертью он добился бессмертия. Лирика Мусы Джалиля считается вершиной татарской поэзии. Трагедии Отечественной войны занимали важное место в творчестве Мусы Джалиля. Литературное наследие Мусы Джалиля сыграло важную роль в обогащении татарской литературы.

Ключевое слово: Муса Джалиль, татарская литература, отечественная война, тоска по матери, семья, поэзия, тоска по ребенку

MUSA JALIL AS A PROMINENT REPRESENTATIVE OF TATAR LITERATURE

Abstract: Musa Jalil is a prominent representative of Tatar literature. Musa Jalil, who started writing poetry from a young age, worked as the chairman of the Union of Writers, went to the front and worked as a front-line reporter in the "Otvaga" newspaper. Lyrical poems, epic poems, librettos, journalistic works constitute an important part of his creativity. Fighting revolutionaries, secret organizers, people who saw the horror of prison, fighters who fought on the front became the main lyrical heroes of Musa Jalil's work. People's poet of Azerbaijan S. Vurgun Musa Jalil equated the heroic fate with the fate of Nasimi, Byron, and noted that he achieved immortality with his creativity and skillful death. Musa Jalil's lyrics are considered the peak of Tatar poetry. The tragedies of the Patriotic War occupied an important place in Musa Jalil's work. Musa Jalil's literary heritage played an important role in the enrichment of Tatar literature.

Keyword: Musa Jalil, Tatar literature, homeland war, longing for mother, family, poetry, longing for a child played an important role in the enrichment of Tatar literature

MUSO JALIL TATAR ADABIYOTINING KO‘ZGA KO‘RINGAN NAMOYANDASI SIFATIDA

Annotatsiya: Muso Jalil tatar adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyandasi. Yoshligidan she‘r yozishni boshlagan Muso Jalil Yozuvchilar uyushmasi raisi, frontga ketgan, “Otvaga” gazetasida front muxbiri bo‘lib ishlagan. Ijodida lirik she‘rlar, epik she‘rlar, librettolar, publitsistik asarlar muhim o‘rin tutadi. Jangchi inqilobchilar, yashirin tashkilotchilar, zindon dahshatini ko‘rgan odamlar, frontda jang qilgan jangchilar Muso Jalil ijodining asosiy lirik qahramonlariga aylandilar. Ozarbayjon xalq shoiri S.Vurg‘un Muso Jalil qahramonlik taqdirini Nasimiy, Bayron taqdiriga tenglashtirib, uning ijodi, mohirona o‘limi bilan o‘lmaslikka erishganini ta’kidladi. Muso Jalil lirikasi tatar she‘riyatining cho‘qqisi sanaladi. Muso Jalil ijodida Vatan urushi fojialari muhim o‘rin tutgan. Muso Jalil adabiy merosi tatar adabiyotini boyitishda muhim rol o‘ynadi.

Kalit so‘zlar: Muso Jalil, tatar adabiyoti, vatan urushi, ona, oila, she‘r, bola sog‘inch.

Giriş. Musa Cəlil XX əsr tatar ədəbiyyatında lirik şeirlər, epik poemalar, librettolar, felyetonlar və publisistik əsərlər və s. müəllifi kimi şöhrət tapmış, əməlləri ilə qəhrəmanlıq, dözümlü və Vətənə sədaqət simvoluna çevrilmişdir. M. Cəlilin lirikası tatar poeziyasının zirvəsi hesab olunur. Onun lirikasının siyasi tutumu olduqca böyükdür. Uşaqlıq dövrünün keşməkeşləri, vətəndaş və Böyük Vətən müharibəsinin faciələri Musa Cəlil yaradıcılığında ağrı qatı əmələ gətirmiş, siyasi pafosunu gücləndirmiş, onu tribun şairinə çevirmişdir.

Demək olar ki, şairin əksər əsərləri onun bioqrafiyasından xəbər verir. Çünki Musa Cəlil istər vətəndaş müharibəsi(20-ci illər), istər Moskvada oxuduğu (30-cu illər), istərsə də Böyük Vətən müharibəsi illərində(1941–1944) yazdığı şeirlərində mövzudan asılı olmayaraq(müharibə, sevgi və s. şeirlərində) hadisələri öz taleyi ilə bağlaya bilmiş, lirik hiss və siyasi baxışlarını əks etdirmişdir.

Musa Cəlilin bədii irsi tatar xalqının milli-mənəvi dəyərlərini zənginləşdirmiş, əbədiyaşar sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Musa Cəlil XX əsr tatar ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsidir. 1906-cı ildə Orenberq vilayətinin Mustafin kəndində anadan olub. İlk təhsilini Mustafində ibtidai məktəbdə alıb. 1913-1918-ci illərdə Orenberqdə “Hüseyn” mədrəsəsində təhsil alıb. Uşaq yaşlarında atadan yetim qaldığı üçün ailəni dolandırmaq məcburiyyətində qalıb.

Səkkiz yaşından şeir yazmağa başlayan şairin ilk şeiri 1919-cu ildə “Ulduz” qəzetində çap olunub. 1927-31-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində dərslər alıb. Müxtəlif illərdə Yazıçılar ittifaqının sədri olur. Cəbhəyə yollanaraq “Otvaga” qəzetində cəbhə muxbiri vəzifəsində çalışır. Volvok cəbhəsində döyüş zamanı partlayış olur və ayağından yaralanaraq faşistlərə əsir düşür. Əsirlikdə olarkən Qumerov soyadı altında gizlicə əsirlərin düşərgədən qaçmasına yardım etmişdir və bu səbəbdən ölüm cəzasına məhkum edilmiş və gilyotun üsulu ilə başı kəsilmişdir. Moabit zindanxanası Musa Cəlil üçün işgəncə, sınaq meydanı olmuşdur. Müharibədən sonra ona vətən xaini damğası vurulmuş, ailə üzvləri tatarıstandan sürgün edilmişdir. 1956-cı ildə Musa Cəlilə bəraət verilmiş, vətən xaini damğası üzərindən götürülmüş, əsərlərinin çapına icazə verilmişdir. Onun əsirlikdə bir yerdə olduğu həmyerlisi Qimran Təlqətov 1956-cı ildə onun şeirlər kitabını çap etdirmişdir.

Musa Cəlil yaradıcılığının mühüm bir qismini lirik şeirlər, epik poemalar, librettolar, publisistik əsərlər təşkil edir. Mübariz inqilabçılar, gizli təşkilatçılar, həbsxana dəhşətini görmüş adamlar, cəbhədə vuruşmuş döyüşçülər Musa Cəlilin 1925-ci ildə nəşr olunmuş “Biz gedirik” ilk şeirlər kitabının əsas lirik qəhrəmanına çevrilmişdir.

Azərbaycanın xalq şairi S.Vurğun Musa Cəlilin qəhrəmanlıq taleyini Nəsiminin, Bayronun taleyi ilə eyniləşdirmiş, yaradıcılığı və hünərpərvər ölümü ilə ölməzliyə qovuşduğunu qeyd etmişdir. Musa Cəlil lirikası tatar pöeziyasının zirvəsi hesab olunur. Vətən müharibəsi faciələri Musa Cəlil yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Şair şeirlərindəki hadisələri öz taleyi ilə bağlamışdır.

Öldür! Diz çökməyəm qarşında, qatil!
Dustağam, ürəyim sənə qul deyil?
Başımı baltanla üzə bilərsən,
Fəqət ayaq üstə öləcəyəm, bil!

Şair azadlıq yolunda mübarizə aparmaqdan qorxmur, qul olmaqdan ölməyi üstün tutur.

On beş yaşında yazdığı “Müqəddəs diləklər” adlı əsərində “Ölərik, qul olmaıq” sözlərini epigraf kimi işlətməmişdi. Həmin şeir əslində Musa Cəlilin bütün sonrakı əsərlərində, xüsusən “Moabit dəftərləri”ndəki məşhur şeirlərində özünü göstərən vətənpərvərlik, zorkılığa qarşı mübarizə, milli əqidəyə sadıqlıq, tatar övladı kimi yenilmez xarakterinin açılmasına doğru geden cığırın başlanğıcı idi.

Ölüm-dirim cəngi getdiyi yerdə
Səmmum da, tufan da bizi saxlamaz.
Assalar, kəssələr, öldürsələr də
Bizi heç bir zaman qul etmək olmaz! (s. 12)

“Çolpana” şeirində ailəsi ilə vidalaşmasını, qızından çətinliklə ayrılmasını əks etdirir. O yatmış qızını oyatmağa tərəddüd edir. Düşünür ki, qızı hər şeyi başa düşəcək. Oyatmamağa da ürəkləri gəlmir. Çünki yuxudan duranda atasını soruşacaq. Atasını yola salmadığını, onun üzünə gülümsəmədiyini, bəlkə də sonuncu dəfə gözlərinə baxmadığını bilmək onun üçün ağır olacaqdı. Musa qızını durquzur və ona gedəcəyini bildirir. Qızı təsdiqedici ahənglə razılığını bildirdi.

Musa Cəlil qızını, həyat yoldaşını həyatının süsü adlandırır. Sonunda atalı-balalı, göz yaşı içində qovuşacaqlarına ümid edir.

Mən sübhü keşikdə gözümlə açdım,
Qəfildən parladı Çolpan ulduzu .
Qol-qanadımı açdı, üstümə qaçdı
Sanki Çolpan qızım-o dan ulduzum.

Gülüm, sezdinmi ki, səndən ayrılmaq
Əcəldən acıdır, ölümdən betər.
Dolmuş bir buluddur atanın könlü,
Bircə mehə bənddir dolmuş köüllər.
...Mənim həyatımın kimlərdir süsü ?
Anan, gözəl anan, gülüm, bir də sən.
Məgər əbədilik bu ağ gündüzü
Bizə verməmişdir bu böyük Vətən?!
...Gedirem, yadların ovum burnunu,
Çəkim keşiyini bizim baharın.
Yıxılısam, canımla, qalsam, köksümlə
Kəsim yollarını qəsbkarların!
...Qanımlı verərəm, sönməz heç zaman
Ərzə ayna tutan Çolpanım mənim.

Nəbzimi, canımı verərim sənə,
Məzarda dinc yatar ruhum, bədənim.
...Əlvida göyçəyim dan söküləndə
Daim o ulduzu görməkdir əhdim .
Dönərəm yanına, qalib gələndə,
Çiyində avtomat-Zəfər şöhrətim.
Atalı-balalı qovuşarıq biz,
Şadlanıb gülərik göz yaşı içrə.
Dayanıb baxarıq tufandan sonra
Dan yerində yaranan al şəfəqlərə. (1; s57)

“Ana” adlı şeirində ana itkisini, acısını bir an unuda bilməyən şair bütün mərhum anaların övladı kimi səsini ucaldır. O, anasının tabutunu gördüyü anı öz gözündə əbədi zülmət adlandırır.

Boğdu əski dünya mənim anamı,
Dizini söykəyib cansız köksünə.
Bütün göz yaşını sıxdı, çıxartdı,
Sonra torpaq tökdü onun gözünə.
Anamın uzanıb yatdığı tabut
Əbədi zülmətdi mənim gözümdə.
O çağdan qayğılar aldı könlümü,
Tabutun kölgəsi qaldı üzümdə.
...Mərhum anaların göz yaşlarına,
Ürək ağrısına and içirəm mən,
Vətən sevgisinin nəbzimdə çarpan
Hər bir vurgusuna and içirəm mən. (1; s40)

“Əlvida, ağıllım mənim” şeirini həyat yoldaşı Əminə xanıma həsr edib. Düşməni məhv edib, qalib gəlmək ümidi ilə evdən çıxan şair ayrılarkən Əminə xanımın tökdüyü göz yaşını əks etdirir. Zəfərlə qayıtma ehtimalını isə böyük sevinc adlandırır. Amma qayıda bilməməyi də düşünərək gülünə əlvida edir. Son salamını küləklərdən ona göndərir.

....Ayrılıq çağında kövrəldin bir az,
Hələ də uzaqdan bir göz baxır.
Sürəklə öpüşlə səni öpməyim,
Axan göz yaşın da xəyalımdadır.
Qaynar bir ümidlə mən getdim, ey dost,
Düşməni məhv edib, qalib gəlməyə.
Çarpişim, söylədim, mərdlər sayağı,
Müqəddəs andıma salmadan ləkə.
Zəfərlə qayıtmaq! Nə böyük sevinc!
Görüşər, öpüşər, qucuşarıq biz.
Ümid çox gözəldir...ancaq...bilirsən
Nə oyundur, nə uşağıq biz
Qayıda bilməsəm, əlvida, gülüm,
Bil ki, yaralansam, yıxılısam haçan,
Cismim soyusa da, sənin odunla
Dopdolu ürəyim yanar qalacaq.
....Əlvida, ağıllım, son salamımı

Qoy sənə yetirsin əsən küləklər.
Al səhər mehindən son salamımı,
Səhərə bənzəyir sevən ürəklər. (1; s 55)

“Zindanda yuxu” şeirində bala həsrəti əks olunub. Şair yuxusunda qızının onun yanına gələrək saçlarını daradığını, özünün isə ciyərpərəsini bağrına basmasını əks etdirmişdir. Bu şeirdə bir növ taleyindən də şikayətlənir, baharının haçan olacağını gözləyir. Sevincinin yuxu, əzabının isə gərçək olmasından şikayətlənir.

Yuxuda qız balam yanıma gəldi,
Saçımı daradı gombul əlilə.
- Ata, neçin bizdən uzaq gəzirsən?
Baxdı gözlərimə şən gözlərilə.
Mən ciyərpəramı bağrına basdım,
Şadlığım dünyanı tutmaq istədi.
Nə qədər güclüymüş, mən onda sezdim
Ata məhəbbəti, övlad həsrəti!
Doğrudanmı mənim qismətim budur?
Bəs yazım, baharım haçan gələcək?
Nə üçün sevincim yalnız yuxudur,
Əzabım, qayğımsa həmişə gərçək?! (1; s156)

Musa Cəlilin bədii irsi tatar xalqının milli-mənəvi dəyərlərini zənginləşdirmiş, əbədiyaşar sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Nəticə. Musa Cəlil ədəbi irsi vətən müharibəsini əks etdirməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun bədii irsi tatar xalqının milli-mənəvi dəyərlərini zənginləşdirmiş, əbədiyaşar sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat/ İqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Musa Cəlil. “Moabit dəftəri”. – Bakı, 1979. s 273.
2. Elman Quliyev. “Türk xalqları ədəbiyyatı”. – Bakı, 2022. s 695.
3. Reyhan Mirzəzadə. “Moabitdə - faşist zindanında ucalan HAQQın səsi” Həftə içi- 2016.- 10 fevral, s 4-5
4. Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı. – Bakı, 1994. s 430.
5. Alsu Kamalievə. “Tutsak şiirler” Grafiker yayınları. 2019. s 198.

TURK TILIDA YARATILGAN LUG‘ATLAR TAJRIBASIDAN

Rohila RUZMANOVA,

Dots., Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

ORCID ID: 0000-0001-6539-0511

E-mail: roxilaruzmanova694@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada lug‘atlar va ularning yaratilish tarihi, turk tilidagi lug‘atlar, xususan, Turk Til Qurumi tomonidan tayyorlangan lug‘at nashrlari, undagi so‘zlar hajmi, xususiyati, virtual olam uchun tayyorlangan lug‘at varianti, unda qidirilgan so‘z turi, asosi, talaffuzi, tarjimasini, ma‘nosi, matnda qo‘llanishi, birga qo‘llanilgan so‘zlar bilan hosil qilgan qolip ifodalari, barqaror birikmalari, iboralar va maqollar bilan foydalanuvchiga taqdim etilishi haqidagi mulohazalar bayon qilinadi. Turk tili bilan bog‘liq asosiy ma‘lumotlardan tortib, hujjatlar yozilishigacha bo‘lgan ko‘plab materiallarning qo‘shimcha bo‘lim sifatida berilganligi, katta qiziqishlarga sabab bo‘lgan bu bo‘lim “Turkcha so‘zlik”ning ensiklopedik ma‘lumotlarni qamraganligi va foydalanuvchilarga asosiy manbalarni beruvchi lug‘at taqdim etganligi bilan ahamiyatli ekanligi ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: so‘zlik, lug‘at, Turk Til qurumi, termin, qomus, alifbo.

FROM THE EXPERIENCE OF DICTIONARIES CREATED IN THE TURKISH LANGUAGE

Abstract: In this article, opinions about dictionaries and the history of their creation, dictionaries in the Turkish language, in particular, dictionary editions prepared by the Turkish Language Institute, the size and characteristics of the words in them, the version of the dictionary prepared for the virtual world, the type of word searched in it, the basis, pronunciation, translation, meaning, the use in the text, stereotyped expressions formed by the words used together, stable combinations, expressions and proverbs are presented to the user. The fact that many materials, from basic information related to the Turkish language to the writing of documents, are provided as an additional section, this section, which has caused great interest, is the encyclopedic information of "Turkish Dictionary". It is noted that it is important because it covers information and provides users with a glossary of primary sources.

Keywords: vocabulary, dictionary, Turkish language institution, term, dictionary, alphabet.

ИЗ ОПЫТА СОЗДАНИЯ СЛОВАРЕЙ НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В статье рассматриваются турецкие словари и история их создания, в частности, словарные издания, составленные Институтом турецкого языка. Представлены размер, характеристика, версия словаря, подготовленного для виртуального мира. Отмечается, что пользователю представляются перевод, тип, основа, произношение, значение, употребление в тексте, стереотипные выражения, устойчивые сочетания, выражения и пословицы, употребляемые с искомыми словами. Подчеркивается, что многие материалы, от базовой информации, связанной с турецким языком, до написания документов, представлены в качестве дополнительных разделов, этот раздел, представляющий большой интерес, важен тем, что “турецкий словарь” охватывает

энциклопедическую информацию и предоставляет пользователям глоссарий, который предоставляет основные источники.

Ключевые слова: лексика, словарь, Институт турецкого языка, термин, алфавит.

Lug‘atlar, bir tilning butun yoki ma’lum bir davriga oid bo‘lgan so‘zlarning imlosi, talaffuzi, qo‘shimcha ma’nolari, qo‘llanish doirasiga ko‘ra qayd qilinadigan, adabiy matnlardan tanlangan gaplar orqali misollar keltirilib, o‘zlashgan so‘zlarning qaysi tildan olinganligini bildiruvchi asosiy manba hisoblanadi.

Keyingi yillarda bir tilga oid so‘zlarni boshqa tillardagi tarjimalarini bildiruvchi, izohlovchi lug‘atlar ham yaratilmoqda. Shunga ko‘ra, bir tilli, ikki tilli yoki ko‘p tilli lug‘atlar deyish mumkin. Foydalanuvchilar uchun eng qulay shaklda tayyorlash, lug‘atlar bilan shug‘ullanish lug‘atshunoslik (leksikografik) tadqiqotlarining asosini tashkil etadi.

Qardosh ozarbayjon, turkman, uyg‘ur tillarida “sözlük”, qozoq tilida “sözdik”, qirg‘iz tilida “sözdük”, turk tilida “sözlük” tarzida qo‘llanilgan ushbu termin Turk Til Qurumi tashkilotchisi Jalol Sahir Erozan fikriga ko‘ra “so‘z” o‘zagining turlari sifatida qo‘llaniladi. Turkiy tillarda bu termindan avval arab tilidan kirib kelgan “qomus”, “lug‘at” kabi so‘zlar qo‘llanilgan. Mahmud Qoshg‘ariy ham asarini “Devoni lug‘oti’t turk” deb ataydi. “Lug‘ati Usmoniy”, “Lahjatu’l lug‘at”, “Lug‘ati Chig‘atoy” kabi bir qator lug‘atlar nomidan bilish mumkinki, “lug‘at” so‘zi ham uzoq davrlardan buyon qo‘llanib kelingan. Shu bilan birga, “Qomus-i Turkiy”, “Qomus-i Usmoniy”, “Mukammal qomus” kabi lug‘atlar misolida “qomus” so‘zi ham qo‘llanganligini ko‘rish mumkin.

Manbalarga ko‘ra, ilk lug‘atlar savdogar va sayyohlar foydalanishi uchun yaratilgan bo‘lib, ularda hayvon, o‘simlik, tosh, yulduz kabi nomlar ikki tilda berilgan. Qadimgi Yunonistonda esa, tarixiy manbalarda keltirilgan, tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar iste’moldagi so‘zlar bilan ifodalab berilgan. Shuningdek, Qadimgi Yunonistonda tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar bilan bir qatorda, taom va ichimlik nomlari, Aflotun, Gipokrat kabi faylasuf olimlar asarlarida qo‘llanilgan so‘zlar ham lug‘atlardan joy olgan.

Turkiy tilda yaratilgan ilk lug‘at Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘ati’t turk” asaridir. Turkiy xalqlar tili, adabiyoti, hayot tarzi va urf-odatlarini puxta o‘rgangan Qoshg‘ariy, 1072-1074-yillarda ushbu asarni tamomlaydi. “Devoni lug‘ati’t turk”dan olmish yil o‘tib, Zamaxshariy tomonidan “Muqaddimat’ul adab” lug‘ati yaratiladi. Keyinchalik esa turli davrlarda ko‘plab lug‘atlar yaratildi. Turk tilida yaratilgan lug‘atlar asosan XVIII asrdan boshlanganligi ko‘rinadi. Mehmed Asad Afandining “Lehçetü’l -lügat” (XVIII asr), James V.Redhousening “Müntahabat-i Türkiyye” (1842), Ahmed Vefik Poshoning “Lehçe-i Osmani” (1876) va Shamsiddin Samining “Kamus-i turki” (1900) nomli lug‘atlari turk lug‘atshunosligining muhim natijalaridir. Shuningdek, “Kamus-i turki” keyingi yillarda nashrga tayyorlangan ko‘plab lug‘atlar uchun manba vazifasini bajargan.

1945-yilda Turk Til Qurumi tomonidan tayyorlangan “Turkcha so‘zlik” hozirgi kungacha 11 nashrni amalga oshirgan bo‘lib, turk lug‘atshunosligining asosiy asarlaridan hisoblanadi. Ilk nashr 32.104 so‘zdan iborat bo‘lib, oltmish besh ming nusxada chiqadi. 1955-yilda ikkinchi nashr amalga oshiriladi va 35.738 so‘z kiritiladi. 1959-yilda yana ikki mingga yaqin so‘z va iboralar qo‘shilib uchinchi nashrda 37.921 so‘z, to‘rtinchi nashrda esa avvalgi nashr ko‘zdan kechirilib qayta tayyorlanadi. Lug‘atni nashrga tayyorlovchi Mehmet Ali Ag‘akaydir. Ag‘akay tomonidan nashrga tayyorlangan ilk to‘rt nashr beshinchi, oltinchi va yettinchi nashrlar uchun ham asos hisoblanadi. 1969-yilda nashr qilingan beshinchi nashrga 38.470 so‘z kiritilgan bo‘lib, bir qator

o'zgartirishlar qilinadi. Davr uchun eskirgan so'zlar lug'atga kiritilmaydi va keng iste'molda bo'lgan chetdan kirib kelgan so'zlar milliy tildagi ifodasi bilan lug'atdan joy oladi. 1974-yilda nashr qilingan oltinchi nashrda avvalgilardan farqli o'laroq, til sohasiga doir terminlar ham kiritilib, 45.178 so'z joy oladi. 1983-yilda Turk Til Qurumi tashkilotchisi Otaturk xotirasiga bag'ishlab tayyorlangan yettinchi nashr 59.727 so'zni o'z ichiga oladi. 1988-yilda tayyorlangan sakkizinchi nashr “yangi nashr” nomi bilan ikki jild sifatida chiqadi. Jami 63.321 so'zni o'z ichiga olgan lug'at 115.000 nusxada chop etiladi. Sakkizinchi nashrdan o'n yil o'tib, 1998-yilda to'qqizinchi nashr chop etiladi. Adabiy matnlar, o'rta maktab, gazeta va jurnallar, turli sohalardagi ilmiy terminlardan odatiy iste'molga ko'chgan so'zlar o'rganilib, lug'at yana-da boyitiladi. Turk Til Qurumining xorijiy so'zlarga muqobil so'zlarni tanlash komissiyasi tomonidan tavsiya qilingan variantlar to'qqizinchi nashrdan joy oladi. Shuningdek, Turkiyada 1996-yilda chop etilgan “Imlo qoidalari”ga amal qilib tayyorlangan to'qqizinchi nashrda so'z, termin, ibora, qo'shimcha va asosdan iborat 98.107 so'z joy oladi. Lug'at 100.000 nusxada chop etiladi. Turk tili masalasida yetakchi qurumdan yil sayin ko'proq manba talab qilinayotgan edi. Lug'atning virtual olamda joy olishi uchun Otaturk madaniyat, til va tarix oliy qurumi boshqaruv kengashi 2002-yil 19-martda 432/13-qarori bilan so'zlikning yanada kengaytirilgan va tuzatilgan shaklining elektron variantini yaratish maqsadida universitetlar komyuter mutaxassislari ham ko'ngilli tarzda hissa qo'shadilar. Virtual olam uchun tayyorlangan lug'atda qidirilgan so'z turi, asosi, talaffuzi, tarjimai, ma'nosi, matnda qo'llanishi, birga qo'llanilgan so'zlar bilan hosil qilgan qolip ifodalari, barqaror birikmalari, iboralar va maqollar bilan foydalanuvchiga taqdim etilishi lozim edi. Lug'atning elektron shaklini yuzga yaqin mutaxassislar, kompyuter sohasi xodimlari ikki oy davomida tarmoq adresi orqali sinovdan o'tkazadilar. Oradan uch yilga yaqin vaqt o'tgach, 2005-yilda lug'atning o'ninchi nashrida 77.407 so'z joy oladi. Ulardan 45.005 tasi ism, 11.305 tasi sifat, 2.644 tasi ravish, 87 tasi olmosh, 33 tasi yordamchi so'zlar, 289 tasi undov, 53 tasi bog'lovchi, 6.441 tasi esa fe'llar edi. Turk adabiyotidan tanlangan 29.040 misol gaplar bilan ko'rsatilgan lug'atlar matni 1.236.484 so'zdan iborat edi.

Turk Til Qurumi tomonidan 2002-yilda foydalanishga topshirilgan lug'atdan so'ng, o'tgan vaqt oralig'ida “Kishi nomlari lug'ati”, “Bilim va san'at terminlari asosiy lug'ati”, “Turk tilida ma'nodosh va yaqin ma'noli so'zlar lug'ati”, “Turk lahjalari lug'ati”, “Turkchada g'arb asosli so'zlar lug'ati”, “Turkiya turkchasi shevalari lug'ati”, “Arxaik so'zlar lug'ati”, “Ovozli turkcha lug'at”, “Maqollar va iboralar lug'ati” ham taqdim etiladi. Turk tilidagi har bir so'zning to'g'ri va namunadagidek talaffuz qilinishini taqdim etuvchi elektron “Ovozli turkcha lug'at” so'zlar talaffuzi me'yorini ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, ko'plab murojaatlarga sabab bo'ladi. Bu ishlar amalga oshirilayotgan bir paytda “Turkcha so'zlik”ning yangi nusxasi 2011-yilda nashr qilinishi maqsad qilinadi. Shuningdek, bu nusxani tayyorlash uchun prof.Shukri Haluk Akalin boshchiligida professor-o'qituvchi mutaxassislardan iborat guruh tuziladi. Ishchi guruh lug'atning elektron ma'lumotlar bazasini shakllantirish, yangi nashrini tayyorlash, tilga yangi kirib kelgan xorijiy so'zlarga muqobilini topish, elektron lug'at foydalanuvchilarining savollariga javob berish kabi ishlar bilan birga “Turkcha so'zlik” va “Imlo qoidalari” o'rtasida imlo jihatdan me'yorni ta'minlash vazifasini ham bajaradi.

“Turkcha so'zlik”ning o'n birinchi nashri so'z, termin, ibora va izohlardan iborat 122.423 so'zdan iborat. Lug'atda jami 92.292 so'z mavjud bo'lib, 53.451 tasi ism, 12.666 tasi sifat, 3.312 tasi ravish, 88 tasi olmosh, 40 tasi ko'makchilar, 299 tasi undov so'z, 50 tasi bog'lovchi, 9.912 tasi esa fe'ldir. Turk adabiyotidan tanlangan 34.664 misol gaplar bilan ifodalangan lug'at matni esa 1.454.903 so'zdan iboratdir.

Turk Til Qurumida mavjud “Turkcha soʻzlik” maʼlumotlar bazasiga maʼno va misollar ilova qilinishi uchun yozuvchi va shoirlar asarlarining elektron variantidan iborat korpusdan ilk marta bu nashrda foydalaniladi. Lugʻat boʻlimlariga kiritilmagan bir qator maʼlumotlar birinchi marotaba bu nashrda, lugʻat soʻnggida beriladi. Turk tili bilan bogʻliq asosiy maʼlumotlardan tortib, hujjatlar yozilishigacha boʻlgan koʻplab maʼlumotlarni bu boʻlimda koʻrish mumkin. “Qoʻshimcha maʼlumotlar”dagi “Turkcha” va “Yozishmalar” boʻlimlari Shukri Haluk Akalin, “Tarjimalar”, “Koinot”, “Dunyo”, “Turkiya” va “Qisqartmalar va manbalar” boʻlimlari Belgin Aksu tomonidan tayyorlangan. Bu maʼlumotlarning bir boʻlimi avvalroq “Rasmi maktab lugʻati” oxirida nashr qilinadi. Katta qiziqishlarga sabab boʻlgan bu boʻlim “Turkcha lugʻat” uchun yanada kengaytirilib, kitobxonlar talablariga koʻra yangi boʻlimlar qoʻshiladi. Baʼzi maʼlumotlar ensiklopedik maʼlumot boʻlishi mumkin, ammo maqsad foydalanuvchilarga turk tili bilan asosiy manbalarni beruvchi lugʻat taqdim etish edi.

Turk Til Qurumidan boshqa tashkilotlar va jamoalar ham lugʻat tayyorlash bilan shugʻullanishgan. Ularning koʻpchiligi yakka mualliflikda tayyorlanganligini koʻrish mumkin. Ammo bugungi kunda mukammal lugʻatlarni yaratish uchun soʻz maʼnolarining izohlanishi, misollar keltirilishi, terminlar maʼnolari ifodalanishi, shu bilan birga elektron shakli ham mavjud boʻlishi kerak. Bu jarayonlar esa yetuk mutaxassislar hamkorligini talab qiladi. Turk Til Qurumi tomonidan tayyorlangan “Turkcha lugʻat”larning boshqa bir qancha lugʻatlardan afzalligi ham shundadir. Oltmish besh yillik anʼana, yuzlab mutaxassislar mehnati, masʼulligida tartibli, maʼlumotlarga boy “Turkcha lugʻat” turk tilida yaratilgan eng mukammal, eng salmoqli va muvaffaqiyatli lugʻatdir.

Lugʻat soʻnggida eng eʼtiborli jihat, qoʻshimcha maʼlumotlar sifatida oltoy tillar oilasi, turk tilining tovush xususiyatlari, turk yozuv tarixi haqida qaydlar ham keltiriladi. Shuningdek, turk tilining lugʻat boyligi, til geografiyasi, ona tilida soʻzlashuvchilarga koʻra tillar va turk tili, turk alifbosi, turklar foydalangan boshqa alifbolar, morze alifbosi, asosiy yozuv qoidalari, tinish belgilari va boshqa ishoralar, soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalar haqidagi maʼlumotlarning batafsil keltirilganligi lugʻatning qimmatini yana-da oshiradi. Lugʻatga muroaat qilgan kitobxon faqatgina oʻziga kerakli soʻzlar izohi bilan tanishib qolmasdan, ayni paytda yigirma millionga yaqin insonlar foydalanadigan turk tili, Oltoy til oilasining eng koʻp soʻzlashuvchilariga ega guruhiga kirishini, turk yozma tili tarixining VII-VIII asrlarda Oʻrxun vodiysida qad rostlagan obidalardan boshlanganligi hamda miloddan avvalgi IV asrga oid Koʻkturk yozuviga oʻxshash harflar bilan yozilgan yozuvning eng qadimiy Turkcha matn ekanligi, adabiy matn sifatida esa Toʻnyuquq, Kultegin, Bilga Hoqonlarga bagʻishlangan Oʻrxun yozuvlari haqidagi maʼlumotlarga ham ega boʻladi. Shuningdek, turk tilidagi ilk lugʻat Mahmud Qoshgʻariyning “Devoni lugʻati-turk” asari ekanligi, muallif qoraxoniylar, uygʻurlar, oʻgʻuzlar, qipchoqlar, qirgʻizlar va boshqa bir qancha qarindosh jamoalarning lugʻat boyligini oʻrganib toʻplagan, yigirmadan ortiq yozma til va ogʻzaki ijodini toʻplab umumiy “Turk” nomi ostida birlashtirgani, koʻplab xususiyatlari oʻxshash boʻlgan ushbu tillar vaqt oʻtishi bilan rivojlanib, takomillashib bugungi kunda rasmiy tillar maqomiga ega boʻlganini, Turkiyadagi turk tili ham XIII asrda Onadoʻli va Bolqonlarda oʻgʻuz turkchasi asosida yangi bir yozuv tili sifatida rivojlanganligi, Sulton Valad, Yunus Emro, Oshiq Posho kabi adiblar asarlari bu tilning namunalari ekanligini hamda bu davr Eski Turkiya turkchasi, Eski Onadoʻli turkchasi, Eski Usmonlicha sifatida nomlanganligini ham bilib olish imkoniyatiga ega.

Ushbu lug‘atning e‘tiborga molik yana bir jihati, ayni paytda qo‘llanilayotgan turk alifbosidagi harflar nomi, yozuvdagi kichik va katta shakllari hamda barmoq ishoralari bilan berilganligidir (2677-bet):

HARFİN SIRASI	HARFİN ADI	KİTAP YAZISI		EL YAZISI		HARFİN KODU	PARMAK ALFABESI
		Büyük	Küçük	Büyük	Küçük		
1	a	A	a	А	а	Adana	
2	be	B	b	В	в	Bolu	
3	ce	C	c	С	с	Ceyhan	
4	çe	Ç	ç	Ç	ç	Çanakkale	
5	de	D	d	Д	д	Denizli	
6	e	E	e	Е	е	Edirne	
7	fe	F	f	Ф	ф	Fatsa	
8	ge	G	g	Г	г	Giresun	
9	yumuşak ge	Ğ	ğ	Ğ	ğ	yumuşak ge	
10	he	H	h	Н	н	Hatay	
11	i	i	i	І	ı	İzmir	
12	ı	İ	ı	ı	ı	Isparta	
13	je	J	j	Ј	ј	jandarma	
14	ke	K	k	К	к	Kars	
15	le	L	l	Л	л	Lüleburgaz	
16	me	M	m	М	м	Muş	

17	ne	N	n	ℵ	n	Niğde	
18	o	O	o	℔	o	Ordu	
19	ö	Ö	ö	℔̇	ö	Ödemiş	
20	pe	P	p	ℙ	p	Polatlı	
21	re	R	r	℞	r	Rize	
22	se	S	s	℟	s	Sinop	
23	şe	Ş	ş	℟̇	ş	Şırnak	
24	te	T	t	℞̇	t	Tokat	
25	u	U	u	℔̇	u	Uşak	
26	ü	Ü	ü	℔̇̇	ü	Ünye	
27	ve	V	v	℞̇̇	v	Van	
28	ye	Y	y	℟̇̇̇	y	Yozgat	
29	ze	Z	z	℟̇̇̇̇	z	Zonguldak	

1. Kanun'da önce "i" sonra "ı" belirtilmişse de yaygın ve yerleşmiş olan sıraya göre önce "ı" sonra "i" gelmektedir.
2. *Türk Kodlama Sistemi*, ilgili kurum ve kuruluşların görüşleri alınarak TDK İmla Kılavuzu Çalışma Grubu tarafından 8 Ocak 2004 günü belirlenmiş ve TSE tarafından Nisan 2005/TS 13148 numaralı belge ile ölçünlü (standart) hâle getirilmiştir.
3. Parmak alfabesi, Türk Dil Kurumunda 7-8 Haziran 2007 tarihinde ilgili kuruluşların ve konunun uzmanlarının geniş katılımıyla yapılan I. Türk İşaret Dili Çalıştayı'nda kabul edilmiştir.

Shuningdek, lug'atda turklar foydalangan boshqa bir qator ko'kturk, uyg'ur, usmonli alifbolari ham keltiriladi. Hamda morze alifbosi ham jadvalda beriladi (2682-bet):

Harfler				Sayılar		Noktalama İşaretleri	
A	• —	N	—•	1	• — — — —	Nokta (.)	•— •— •—
B	—•••	O	— — — —	2	•• — — —	Virgül (,)	— — •• — —
C	• —• —	Ö	— — —•	3	••• — —	İki nokta (:)	— — —•••
Ç	• —••	P	• — —•	4	•••• —	Noktalı virgül (;)	—• —• —
D	—••	R	• —•	5	•••••	Soru (?)	•• — —••
E	•	S	•••	6	—••••	Kesme (')	• — — — —•
F	•• —•	Ş	— — — —	7	— —•••	Kısa çizgi (-)	—••••—
G	— —•	T	—	8	— — —••	Eğik çizgi (/)	—•• —•
H	••••	U	•• —	9	— — — —•	Ayraç (açma)	—• — —• —
İ	••	Ü	•• — —	0	— — — — —	Ayraç (kapama)	—• — —• —
J	• — — —	V	••• —			yanlış	••••••••
K	—• —	Y	—• — —				
L	• —••	Z	— —••				
M	— —						

Lug‘at oxirida turk tilining asosiy imlo qoidalari, bosh harflar imlosi, qo‘shma so‘zlar, sonlar imlosi kabilar haqida ham batafsil ma‘lumot beriladi. Tinish belgilar va boshqa ishorlar ham aniq va tushunarli tarzda beriladi (2687-bet):

- nokta
- , virgül
- ; noktalı virgül
- ... üç nokta
- ? soru
- ! ünlem
- uzun çizgi
- “ ” tırnak
- ‘ ’ tek tırnak
- " denden
- () ayraç
- [] köşeli ayraç
- { } kaşlı ayraç
- ' kesme
- ^ düzeltme (şapka)
- + toplama, artı
- çıkarma, eksi, kısa çizgi
- x ve . çarpma, çarpı
- ÷ ve : bölme, bölü
- / bölme, bölü, eğik çizgi
- \ ters eğik çizgi
- : bölme, bölü, iki nokta

- √ karekök
 = ešitlik, ešit
 # ešitsizlik, ešit deęil
 ≈ Yaklařık olarak ešit
 ± Eksięi veya fazlası
 % Yüzde
 ‰ Binde
 ′ Üs, dakika
 § veġ Parafraf
 % Yazının arkası var, çeviriniz
 • / ve • Son sayfa, bitti
 * Kelimeden sonra dipnot; kelimeden önce varsayım
 ° Derece
 =>Devam
 → Devam; gönderme
 ~ Benzerlik, yaklaşıklık, denklik
 >Büyüktür; dil bilgisinde çıkma
 < Küçüktür; dil bilgisinde gelişme
 *** bölüm sonu işareti
 \$ dolar
 € avro
 @ kuyruklu a
 © telif hakkına sahip
 ® telif hakkı alınmış

Türk tilida uch yuz ellikdan ziyod so‘z va shakl yasovchi qo‘shimchalar mavjud bo‘lib, ular alifbo tartibida misollar bilan berilgan. Hamda kundalik hayotda eng ko‘p qo‘llaniladigan yozishmalar, ariza, tarjimayi hol, e-pochta, rasmiy murojaatlar qoidalari misollar orqali ifodalanadi.

O‘lchov birliklari hisoblanadigan uzunlik, og‘irlik va hajm birliklarining ham ushbu lug‘atga qo‘shimcha ma‘lumot sifatida kiritilganligi yana-da qimmatlidir. Ayni paytda mutaxassislardan boshqa kishilar rim raqamlarini 30 yoki 40 gacha ifodalay olishlari mumkin. Lug‘atning 2700-sahifasida esa rim raqamlarining 10001 gacha bo‘lgan shakli keltiriladi:

Arab	Rim	Arab	Rim
1	I	61	LXI
2	II	62	LXII
3	III	63	LXIII
4	IV	64	LXIV
5	V	65	LXV
6	VI	66	LXVI
7	VII	67	LXVII
8	VIII	68	LXVIII
9	IX	69	LXIX
10	X	70	LXX
11	XI	71	LXXI
12	XII	72	LXXII
13	XIII	73	LXXIII
14	XIV	74	LXXIV
15	XV	75	LXXV
16	XVI	76	LXXVI
17	XVII	77	LXXVII

18	XVIII	78	LXXVIII
19	XIX	79	LXXIX
20	XX	80	LXXX
21	XXI	81	LXXXI
22	XXII	82	LXXXII
23	XXIII	83	LXXXIII
24	XXIV	84	LXXXIV
25	XXV	85	LXXXV
26	XXVI	86	LXXXVI
27	XXVII	87	LXXXVII
28	XXVIII	88	LXXXVIII
29	XXIX	89	LXXXIX
30	XXX	90	XC
31	XXXI	91	XCI
32	XXXII	92	XCII
33	XXXIII	93	XCIII
34	XXXIV	94	XCIV
35	XXXV	95	XCV
36	XXXVI	96	XCVI
37	XXXVII	97	XCVII
38	XXXVIII	98	XCVIII
39	XXXIX	99	XCIX
40	XL	100	C
41	XLI	101	CI
42	XLII	200	CC
43	XLIII	300	CCC
44	XLIV	400	CD
45	XLV	500	D
46	XLVI	600	DC
47	XLVII	700	DCC
48	XLVIII	800	DCCC
49	XLIX	900	CM
50	L	1000	M
51	LI	1001	MI
52	LII	2000	MM
53	LIII	3000	MMM
54	LIV	4000	MMMM
55	LV	5000	MMMMM
56	LVI	6000	MMMMMM
57	LVII	7000	MMMMMMM
58	LVIII	8000	MMMMMMMM
59	LIX	9000	MMMMMMMMM
60	LX	10000	MMMMMMMMMM
		10001	MMMMMMMMMMMI

Turklar qadimdan turli davrlarda hijriy, rumiy kabi taqvimlardan foydalanib kelishgan. Ammo asosan o‘n ikki hayvon nomi bilan ataladigan taqvim turkiylar taqvimi bo‘lib, Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘oti turk” asarida “bars”, “pars” so‘zining “turk taqvimidagi o‘n ikki yildan biri”ning nomi ekanligini aytib o‘tadi. Qoshg‘ariy o‘n ikki hayvon nomi bilan ataladigan

turk taqvimining xususiyatlari, qanday yuzaga kelganligi, bu taqvimning turklar hayotidagi o‘rni haqida batafsil to‘xtaladi.

Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilishlari bilan boshlangani qabul qilingan va Oyning Yer atrofida o‘n ikki marta aylanishi asos qilib olingan taqvim tizimi hijriy taqvimdir. Turkiylar islom dinini qabul qilgach bu taqvimdan foydalana boshlaydi. Hozirgi kunda ham Eron, Pokiston, Afg‘oniston, Saudiya Arabistoni va boshqa bir qator arab o‘lkalari bu taqvimdan foydalanishadi va bu ham lug‘atga qo‘shimcha ma‘lumot sifatida beriladi(2704-bet):

Oy navbati	nomi	muddati
Birinchi oy	Muharram	30
Ikkinchi oy	Safar	29
Uchinchi oy	robiulavval	30
To‘rtinchi oy	robiulohir	29
Beshinchi oy	cumadulavval	30
Oltinchi oy	cumodulohir	29
Yettinchi oy	rajab	30
Sakkizinchi oy	shabon	29
To‘qqizinchi oy	ramazon	30
O‘ninchi oy	shavvol	29
O‘n birinchi oy	Zulqada	30
O‘n ikkinchi oy	zuhlajja	29 yoki 30

Lug‘atda hijriy taqvimda milodiy taqvimdagi kabi ortiqcha yillar mavjudligi, hijriy taqvimning 30 yillik vaqtida 11 kun xato berilishi, buni tuzatish uchun 30 yillik davrning 2, 5, 7, 10, 13, 15, 18, 21, 24, 26 va 29-yillari 355 kun, boshqa yillar esa 354 kun sifatida tartiblanganligi keltiriladi. Oy Yer atrofida 354,367 kunda o‘n ikki marta aylanishi bir qamariy yilni bildiradi. Yerning Quyosh atrofida 365,2422 kunda bir marotaba aylanishi esa milodiy yil hisoblanadi. Hijriy yil, milodiy yildan 10,8752 kun qisqaligi hamda hijriy taqvimni milodiy taqvimga hisoblash haqidagi ma‘lumotlarning berilishi lug‘atga murojaat qiluvchilar soni ortishiga sabab bo‘ladi(2709-bet):

Hijriy taqvimdan milodiy taqvimga o‘g‘irish

Hijriy=1380/ milodiy=1960

$1380 \div 33 = 41,8$ (42 ga yaqin)

$1380 - 42 = 1338$

$1338 + 622 = 1960$

Milodiy taqvimdan hijriy taqvimga o‘g‘irish

Milodiy=1932/ hijriy=1351

$1932 - 622 = 1310$

$1310 \div 33 = 39,6$ (40 ga yaqin)

$1310 + 41 = 1351$

Shuningdek lug‘atda o‘n ikki hayvon moni bilan ataluvchi turk taqvimi va milodiy taqvim, quyosh sistemasi bilan bog‘liq ma‘lumotlar hamda dunyo haqidagi qiziqarli ma‘lumotlar ham beriladi (2712-bet):

DÜNYA

Dünya ile İlgili Bilgiler

<i>Dünya'nın yaşı</i>	4.500.000.000 yıl
<i>Dünya'nın ağırlığı</i>	5.988.000.000.000.000.000 ton
<i>Dünya'nın hacmi</i>	1.083.320.000.000 km ³
<i>Dünya'nın yüz ölçümü</i>	510.100.000 km ²
<i>Dünya'nın Ekvator'da çapı</i>	12.756,776 km
<i>Dünya'nın kutuplar arası çapı</i>	12.713,824 km
<i>Ekvator çevresi</i>	40.076.594 m
<i>Kutuplar çevresi</i>	40.009.153 m
<i>Dünya'nın eksenini etrafında dönüşü</i>	23 saat, 56 dakika, 4 saniye, 09 salise
<i>Güneş etrafında dönüşü</i>	365 gün, 6 saat, 9 dakika, 9 saniye, 54 salise
<i>Güneş'e olan uzaklığı</i>	
- En yakın noktasında	147.000.000 km
- En uzak noktasında	157.000.000 km

KITA	YÜZ ÖLÇÜMÜ	ORTALAMA YÜKSEKLİĞİ	EN YÜKSEK YERİ
Bütün karalar	149.000.000 km ²	700 m	8.845 m (Everest)
Avrupa	10.000.000 km ²	330 m	4.807 m (Mont-Blanc)
Asya	44.000.000 km ²	1.010 m	8.845 m (Everest)
Afrika	30.000.000 km ²	660 m	5.895 m (Kilimanjaro)
Okyanusya	9.000.000 km ²	310 m	4.214 m (Mauna Kes, Havai)
Amerika	42.000.000 km ²	650 m	7.040 m (Aconcagua)
Antarktika	14.000.000 km ²	-	

OKYANUS	YÜZ ÖLÇÜMÜ	ORTALAMA DERİNLİĞİ	EN DERİN YERİ
Bütün denizler	365.000.000 km ²	3.795 m	10.863 m (Marianas Çukuru)
Atlas Okyanusu	105.250.000 km ²	3.330 m	8.526 m
Büyük Okyanus	180.000.000 km ²	4.028 m	10.863 m
Hint Okyanusu	75.000.000 km ²	3.900 m	6.200 m

Lug‘atda Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a‘zo va boshqa jami 192 ta davlat nomi, bayroq rasmi, poytaxti, pul birligi, tili, geografik xaritada joylashuvi haqidagi ma‘lumotlarning ham berilishi juda katta mehnat samarasidir. Lug‘at so‘nggida Turkiya Respublikasiga oid ma‘lumotlar ham beriladi (2741-bet):

TÜRKİYE

Türkiye ile İlgili Bilgiler*

Yüz Ölçümü

Türkiye	814.578 km ²
Anadolu	790.200 km ²
Trakya	24.378 km ²

Kara Sınırlarının Uzunluğu

Suriye	928,4 km
Gürcistan	276,8 km
Ermenistan	324,9 km
Azerbaycan (Nahçıvan)	17,4 km
İran	560,6 km
Irak	385,4 km
Bulgaristan	274,2 km
Yunanistan	212,1 km
TOPLAM	2.979,8 km

Kıyıların Uzunluğu

Karadeniz kıyısı	1.896,4 km
Akdeniz kıyısı	1.742,3 km
Ege Denizi kıyısı	2.864,7 km
Marmara Denizi kıyısı	1.379,7 km
TOPLAM	7.883,1 km

Bazı Göllerinin Alanları

Van Gölü	3.713 km ²
Tuz Gölü	1.500 km ²
Beyşehir Gölü	656 km ²
Eğirdir Gölü	468 km ²
Akşehir Gölü	353 km ²
İznik Gölü	298 km ²
Burdur Gölü	200 km ²
Kuş Gölü	166 km ²
Acı Göl	153 km ²
Ulubat Gölü	134 km ²
Eber Gölü	126 km ²
Çıldır Gölü	115 km ²

* Bu bölümdeki "Yüz Ölçümü", "Kara Sınırlarının Uzunluğu" ve "Kıyıların Uzunluğu" bölümleri Harita Genel Komutanlığının 14/01/2011 tarih ve 0600-159108-11/Karto.Ş. sayılı yazısı esas alınarak düzenlenmiştir.

Irmaklarının Uzunluğu

Irmak	Ölçü Noktası	Uzunluk (km)
Aras	Bingöl Dağı - Ermenistan	548
	Tüm yatak	1.059
Asi	Türkiye güney sınırı - Akdeniz	97
	Tüm yatak	1.380
Büyük Menderes	Büyük Menderes	307
	Tüm yatak	584
Ceyhan	Nurhak Dağı - Akdeniz	590
Çekerek	Tokat Dağları - Yeşilirmak	331
Çoruh	Mescit Dağı - Karadeniz	466
	Mescit Dağı - Gürcistan sınırı	442
Dicle	Gölcük Gölü - Irak sınırı	532
	Tüm yatak	1.900
Delice	Hasan Dağı - Kızılırmak	426
Ergene	Saray - Meriç	281
Fırat	Amik Gölü - Asi Nehri	12
	Murat kaynağı - Suriye sınırı Tüm yatak	1263
	Dumlu Dağı - Suriye sınırı	971
	Tüm yatak	2.800
Gediz	Murat Dağı - Ege Denizi	401
Gerede	Boztepe Dağı - Filyos	260
Göksu	Kartal Dağı - Akdeniz	308
Kelkit	Sipikör Dağı - Yeşilirmak	373
Kızılırmak	Kızıl ve Dumanlı Dağları - Karadeniz	1.355
Meriç	Türkiye sınır boyu	211
	Tüm yatak	490
M.Kemalpaşa	Yirce Dağı - Apolyont Gölü - Simav Çayı	271
Murat	Aladağ - Fırat	722
Piri	Şakşak Dağı - Munzur Suyu	280
Porsuk	Murat Dağı - Sakarya	488
Sakarya	Sakaryabaşı Pınarı - Karadeniz	824
Seyhan	Dezmir Dağı - Akdeniz	560
Susurluk	Kalaycıkırı Tepesi - Marmara Denizi	321
Tohma	Kormaç ve Gölgeli Dağı - Fırat	255
Yeşilirmak	Köse Dağı - Karadeniz	519
Zamantı	Dezmir Dağı - Seyhan	308

Xalqaro va milliy tashkilotlar nomi, ularning qisqartmada yozilishi hamda foydalanilgan manbalar ro'yxati bilan lug'at nihoyalanaadi.

Umuman olganda, ushbu lug'at aynan bir soha mutaxassisleri uchungina emas, omma murojaat qilishi mumkin bo'lgan, nihoyatda keng ma'lumotlarni bera oluvchi, katta mehnat mahsulidir. Tabiiyki, bu qadar keng va ko'p ma'lumotlarni to'plash jamoa bilan qilinadigan va ulkan mas'uliyat, mehnat mahsulidir. Ammo, mana shunday lug'atlarning yaratilishi va bundan

andoza olib, boshqa tillarda ham shu kabi lug‘atlar yaratish bugungi kun uchun nihoyatda muhim,deb hisoblaymiz. Chunki, lug‘atlar avvalo, millat savodxonligi uchun muhimdir. Qolaversa, lug‘atga qo‘shimcha sifatida bu qa qar keng va batafsil ma’lumotlarning berilishi uning ommaviyligini ta’minlashi shubhasiz.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Akalın L. Sami, Edebiyat Terimleri Sözlüğü. – İstanbul, 1984.
2. Akalın Şükrü Haluk, Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugatit-Türk, TDK Yayınları. – Ankara, 2008.
3. Akalın Şükrü Haluk... [ve başk.].-Türkçe Sözlük. 11.bsk. (tıpkıbasım) - Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.
4. Atalay Besim. Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugat-it-Türk (çeviri), TDK Yayınları, – Ankara, 2006.

VERBALIZATION OF THE "WORLD" CONCEPTOSPHERE IN THE LANGUAGE
WORLDVIEW OF THE SUMERIAN AND ANCIENT TURKIC PEOPLES

Kalieva N.Sh., Zhalalova A.M.

Senior teacher KNWTTU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nurgulkalieva@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4048-4236

PhD T.Zhurgenov KNAA, Almaty, Kazakhstan

E-mail: akshaim01@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1216-3889

Abstract: The article discusses the study of the concept "World" on the basis of the myths and legends of the Sumerians and the ancient Turkic people, which form the cognitive basis of the Turkic language picture of the world. The Turkic picture of the world can be understood through the key concepts of linguistic culture, contributing to the reflection of the features of the original culture of the people.

It is defined the microconcepts that make up the field of the "World" conceptosphere in the article. The linguistic representations of the conceptosphere "World" in the linguistic picture of the old Turkic peoples are analyzed.

Conducted analysis of myths and legends has led to the conclusion that the conceptosphere "World" has a rich interpretive field representing the ancient Turkic and Sumerian linguoculture. The structure of the conceptosphere "World" has determined by means of a quantitative analysis of the core features of concepts.

The field structure and interpretive structure and figurative layer of each concept which make up the conceptosphere "World" have been determined. The core includes the most stable, nationwide features.

An overview of the research works of domestic and foreign scientists conducting fundamental research in the field of concept theory, conceptosphere, conceptualization, linguoculturology was made. The field structure of the ancient Turkic conceptosphere "World" consists of the basic concepts of "Tengri/God", "Umai", "Yer-Su", "Four Corners/East-West, North -South".

Keywords: ancient Turks, conceptosphere, concept of the world, linguistic picture of the Turkic world, Sumer.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ «МИР» В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА
ШУМЕРСКИХ И ДРЕВНЕТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация: В статье рассматривается изучение концепта "Мир" на основе мифов и легенд шумеров и древних тюркских народов, которые формируют когнитивную основу тюркской языковой картины мира. Тюркскую картину мира можно понять через ключевые понятия лингвокультуры, способствующие отражению особенностей самобытной культуры народа.

В статье определены микроконцепты, составляющие поле концептосферы "Мир". Анализируются языковые репрезентации концептосферы "Мир" в языковой картине древнетюркских народов.

Проведенный анализ мифов и легенд привел к выводу, что концептосфера "Мир" обладает богатым интерпретационным полем, представляющим древнетюркскую и шумерскую лингвокультуру. Структура концептосферы "Мир" была определена с помощью количественного анализа основных признаков концептов.

Была определена полевая структура, интерпретационная структура и образный слой каждого концепта, которые составляют концептосферу "Мир". Ядро включает в себя наиболее стабильные общенациональные функции.

Был сделан обзор научных работ отечественных и зарубежных ученых, проводящих фундаментальные исследования в области теории концептов, концептосферы, концептуализации, лингвокультурологии. Полевая структура древнетюркской концептосферы "Мир" состоит из базовых понятий "Тенгри/Бог", "Умай", "Жер-Су", "Четыре угла/Восток-Запад, Север-Юг".

Ключевые слова: древние тюрки, концептосфера, концепт мир, языковая картина тюркского мира, шумер.

SHUMER VA QADIMGI TURK XALQLARI DUNYOSI LISONIY MANZARASIDA “DUNYO” TUSHUNCHASINI SO‘ZLASHTIRISH.

Annotatsiya: Maqolada dunyoning turkiy lisoniy manzarasining kognitiv asosini tashkil etuvchi shumerlar va qadimgi turkiy xalqlarning mif va rivoyatlari asosida “Dunyo” tushunchasini o‘rganish haqida so‘z boradi. Dunyoning turkiy manzarasini til madaniyatining asosiy tushunchalari orqali anglash mumkin, ular xalqning asl madaniyatiga xos xususiyatlarni aks ettirishga yordam beradi. Maqolada Jahon tushunchasi sohasini tashkil etuvchi mikro-tushunchalar tavsiflangan. Qadimgi turkiy xalqlar lingvistik rasmidagi “Dunyo” tushuncha sohasining lisoniy tasvirlari tahlil qilinadi. Mif va rivoyatlarni tahlil qilish natijasida “Dunyo” tushuncha sohasi qadimgi turkiy va shumer til madaniyatini ifodalovchi boy talqin sohasiga ega degan xulosaga keldi. “Dunyo” kontseptsiya sohasining tuzilishi tushunchalarning asosiy belgilarining miqdoriy tahlili yordamida aniqlandi.

“Dunyo” tushuncha sohasini tashkil etuvchi har bir tushunchaning maydon tuzilishi, talqiniy tuzilishi va obrazli qatlami aniqlandi. Yadro eng barqaror milliy funktsiyalarni o'z ichiga oladi. Kontseptsiya nazariyasi, kontseptsiya sohasi, kontseptualizatsiya va lingvokulturologiya sohasida fundamental tadqiqotlar olib borayotgan mamlakatimiz va xorijiy olimlarning ilmiy ishlariga taqriz berildi. Qadimgi turkiy “Dunyo” tushuncha sohasining maydon tuzilishi “Tangri/Xudo”, “Umay”, “Jer-Su”, “To‘rt burchak/Sharq-G‘arb, Shimol-Janub” kabi asosiy tushunchalardan iborat.

Kalit so‘zlar: qadimgi turklar, tushuncha doirasi, tushunchalar olami, turkiy dunyoning lingvistik tasviri, shumer.

Introduction. Modern linguistics is characterized by a rising interest in the issues surrounding the study of language and culture as well as language and mentality, as well as a language picture of the world that serves as a reflection of the general national view and mental attitudes of native speakers.

The natural behavior of ancient Turks is different. Both Sumerians and ancient Turks are distinguished by their individuality. Their harmony with nature, which is intertwined with creation; the ability to love their native land like no other; the strength of the position to love their people,

all of these show their noble spirit, which puts freedom and independence above all everything else. If the content of ancient Turkic written monuments, that from ancient times were divided into independent tribal unions and khanates, but largely preserved ethnocultural and ethnophilosophical information, which is the basis of supra-ethnic integrity, common Turkic worldview and common Turkic consciousness of Turkic peoples related to each other constitute the cultural and anthropological basis of the worldview of modern Turkic peoples, then the language and representation of these monuments have become an object of the anthropocentric paradigm research in language.

Despite the fact that the study of the common heritage of the Turkic peoples – the Orkhon, Yenisei, Talas monuments is an area with its history, traditions, established scientific principles and methods covering more than a hundred years, the study of ancient Turkic cultural monuments within the framework of the cultural anthropological paradigm and within the framework of the anthropocentric paradigm research has just begun. Therefore, we believe that the "World" conceptsphere, formed in the worldview of the ancient Turkic people and Sumerians, in their mental space, becomes an issue on the agenda that requires more in-depth research.

Materials and methods. The picture of the world as a subjective image of objective reality is necessary for a person to adapt to the world in order to order the element of sensations and gain understanding of the world. The picture of the world is realized in symbolic forms and fixes the understanding of the world by human. Language has a significant impact on the cognitive activity of its speakers, it directs the categorization of the world in a special direction, unique for each ethnic language (Kazakova O.M., 18 p.).

When analyzing the totality of human knowledge about the world, space, universe, there is a high probability of anthropocentric linguistic research. One of the notions that emerged in this direction is the linguistic picture of the world. V. A. Maslova believes that the linguistic picture of the world reflects the national picture of the world and can be identified in linguistic units of different levels, and the very notion of "linguistic picture of the world" is a metaphorical use (Maslova V.A., 255 p.).

The linguistic picture of the world is a worldview fixed in the language, a way of conceptualizing reality, characteristic of a given linguistic community. Any ethnic language contains in its semantics a certain picture of the world and transmits it to all members of the language community (Kazakova O.M., 18 p.).

A.Gurevich noted that the term "model" is synonymous with such notions as "image of the world", "model of the world", "view of the world" and considered the image of the world as a "coordinate grid" which causes people to perceive the real reality and form their own image of the world. In his opinion, the picture of the world contains elements common to any culture (time, space, number system, etc.), but he gives concrete historical and ethnic character to general concepts. Language sheds light on characteristic features of certain public groups (Гуревич А.Я., 327). The concept of the world image is based on the study of the individual views of the environment and the world. It is a system of views and information about the world that is constantly developing. Scientists, talking about the diversity of the picture of the world, say that there are as many images of the world as there are worlds (true, truth, man, nature, society). That is, if the surrounding world or a person and his living environment are interconnected, the conceptual basis of the image of the world is the result of processing information about a person and his environment. Scientific knowledge of the world is carried out on the basis of its own characteristics, depending on the field of knowledge.

The linguistic picture of the world is all the information about the external and internal world, fixed by linguistic means. The core of the conceptual picture of the world is information given in concepts, but the main thing in the linguistic picture of the world is knowledge, fixed in the words and phrases of specific languages. The linguistic picture of the world thus has a twofold nature: it belongs to the system of knowledge and the system of language. Being a way of storing language knowledge and knowledge about the world, the linguistic picture of the world is not independent, it is inseparable from the conceptual picture of the world.

As for the concept, it is the main linguistic unit of the linguistic picture of the world. The theory of the concept (from lat. *conceptus* – thought, representation) is devoted to a large number of works of foreign and domestic researchers: V. von Humboldt, E. Sepir, B. Whorf, J. Lakoff, R. Jackendoff, R. Langacker, Ch. Fillmore, A. Vezhbitskaya, M. Minsky, R.I. Pavillonis, A.A. Potebnya, S.A. Askoldov, D.S. Likhachev, N.D. Arutyunova, A.A. Leontiev, Yu.S. Stepanov, E.S. Kubryakova, V.V. Kolesova, V.N. Telia, Z.D. Popova, I.I. Sternin, A.P. Babushkin, N.F. Alefirenko, N.N. Boldyrev, G.V. Tokarev, S.G. Vorkachev, M. Ya. Bloch, V.I. Karasik, G. Smagulova, Zh. Mankeeva, N. Ualiuly, E. Suleymenova, A. Aldasheva, S. Satenova, F. Orazbaeva, G. Sagidolda, B. Momynova, G. Kosymova, A. Salkynbay, B. Kasym, A. Islam, K. Zhamanbayeva, B. Akberdieva, G. Snasapova, A. Seyilkhan, A. Seisenova, S. Zhapakov, M. Kushtaeva, A. Sybanbayeva, Sh. Elemesova, A. Almauytova, Zh. Akimishева, K. Kurkebaev, B. Tileuberdiev, E. Orazalieva, K. Kayirbaeva, A. Amirbekova. Scientists defined the concept as "quantum of knowledge", (Karasik V. I., 90 p.), "unit of mentality of the culture" (Popova Z. D., 49 p.).

M. Pimenova defines that term as follows: "What a person knows, believes, imagines about the objects of the external and internal world is called a concept". She believes that a concept is a representation of a fragment of the world (Pimenova M. V., 385 p.).

As for the conceptsphere, it is a set of concepts. The term "conceptsphere" was introduced into science by academician D. S. Likhachev to refer to a collection of concepts of the nation. The conceptsphere of the people is wider than the semantic sphere represented by the linguistic meanings of words. If the culture of a nation, its folklore, literature, science, fine art, historical experience, religion is richer, the richer of the conceptsphere of the people becomes (Likhachev D. S., 3-9 pp.).

The concept and, consequently, the conceptsphere are formed on the basis of language, since conceptual and mental activity of human as such is significantly mediated by language. It follows from that the picture of the world in the above-mentioned understanding is language-mediated. Such mediation gives reason to some philosophers and linguists to consider language itself as containing its own reflection of the world, that is, a linguistic picture of the world (Boldyrev N.N., 2000; Maslova V.A., 2004).

The conceptsphere helps to understand why language is not just a way of communication, but a kind of concentrate of a nation's culture.

We have resorted to myths and legends and ancient Turkic written monuments of the ancient Turkic people and Sumerians as the main material for defining the "World" conceptsphere.

Results. If the worldview of the nomads occupies a special place in the universal culture, i.e. the folklore and mythological heritage created on the basis of Turkic knowledge, closest to nature, is the main source of our modern cultural memory and spiritual being, then nature is the source of the worldview of the nomadic Turkic tribes, who spread their wings widely on the Eurasian continent and became famous for their militancy.

The conceptsphere "World" is a set of concepts of the God, Umai, the Earth, Water, Otuken, Nature, etc., each of which has a field structure consisting of a core, an interpretive layer and a figurative layer. The core includes the most stable, nationwide features. The interpretative layer of the concept is a set of weakly structured features presented in the form of predications, reflecting the interpretation of individual core features by national, group and individual consciousness. The figurative layer of the concept consists of gestalts that reveal a holistic imaginative representation of mental entities existing in the national consciousness.

The structure of the concept sphere "World" is determined by means of a quantitative analysis of the core features of concepts. The central part includes the concepts "God", "Umai" and "Earth", which have the largest number of stable nationwide conceptual features. The intermediate part includes concepts with fewer nuclear features. On the periphery of the conceptsphere there are concepts represented by the smallest number of nuclear features, which indicates that these concepts are less important for native speakers. The conceptual sphere has no clear boundaries; it cannot be represented in the form of a clearly structured formation. However, the concepts we have identified allow us to more fully describe the conceptsphere under study. In the ancient Turkic national consciousness, the "World" is conceptualized as an indicator of an abstract phenomenon. All these concepts together form the ancient Turkic model of the world.

We tried to individually analyze the concepts that make up the “World” conceptsphere.

The point of contact between the worldview of the ancient Turkic people and the Sumerians was that if they recognized "Tengri/God" as the powerful someone who had created nature, then nature was created by him and therefore they understood that respect for him should be special.

The knowledge of the ancient Turkic people was formed on the basis of the idea that objects and phenomena in nature are similar to human, understand everything, exist, and that spirits and nature are closely connected.

The ancient Turkic "Tengri" and Sumerian "Dingir" concepts are the source of the belief in deity. This is particularly evident in the religious attitude of the Turkic peoples, characteristic of the nomadic culture. The God was known as the "solar deity" in the beginning, and after some time, the supreme deity among the ancient Turkic people was considered as Tengri – Sky, the veneration of which is rooted in the Xiongnu era. The ancient Turks arranged a special prayer for Tengri. And shamanists – Altaians, Tuvans, Kachins, Beltirs and other nationalities and tribes of the Sayano-Altai Highlands, until recently, considered Heaven to be their highest deity, calling it by the same word.

In the Turkic worldview, God is also in the sense of Almighty (Kodar A., 43-48). In general, the divine system is the cumulative expression of Turkic spirituality (Suleimenov O., 274 p.).

In the myths of the Turkic peoples about the creation of the world and knowledge of the world, there is a belief that the sky is the father and the earth is the mother. Here it is worth mentioning the common feature with the mythology of the peoples of the world. In Sumerian mythology, Apsu is the first creator and Tiamat is the mother creator.

According to an old Turkic belief, Turks sometimes perceive the world as a single phenomenon. Important in the picture of the world of the Turkic people is the "naive picture of the world", which presents many centuries of empirical knowledge about the world and which are represented in the texts as "four corners", in the axiological value sense of the sides of the world: east-west, north-south, "creativity of the world". Some legends believe that the world is a circle, and in the center of that circle there is a sacred mountain or a sacred tree (Goruhlu, Y., 2011b.).

The ancient Turks considered the sky "God" and believed that there are spirits in the sky. They believed that he was alive and worshiped the sky. Turks believed that the spirits of their ancestors live in heaven and protect them.

According to ancient Turkic and Mongolian beliefs, there is a "World Tree" that connects Heaven and Earth. It was believed that by climbing this tree, the Sky God would reach Ulgen (Deveci, A., 795-810).

The concept of "Utuken", which is an important component of the "World" conceptosphere in the ancient Turkic peoples, is very important. In the Orkhon inscriptions, Utuken is described as a forested mountain and is considered "blessed" like the Earth and Water. It is said in the texts that Utuken in the literal sense means the heart of the Empire: "the land that united the state has [always] been the Utuken forest". According to old beliefs, the ancestors of the Turks descended from this forest.

A significant element of the "World" concept sphere is the "Umai" concept. Goddess Umai is a part of the huge Turkic culture. Her image is still revered today. Umai is the personification of the feminine and fertility. "If Tengri quite specifically expressed the masculine principle, then the Sky God – Umai had clearly feminine features" (Davletshin G., 2004).

The peculiarity of Mother Umai is that she presented humanity with a source of life, that is, fertile soil, sources of stagnant water. Therefore, it is said that Mother Umai is considered the Goddess of all products on the Earth (Word of ancestors, 448 б.).

The image of the goddess Umai as the ancestor and keeper of the hearth, babies originated in the ethnic consciousness of the Turks, perhaps simultaneously with their cosmogonic ideas (Efendi F., 160 p.). Researchers note that the tribes of early agricultural cultures had an idea of the supreme goddess, the progenitor and ruler of all living nature, the giver of fertility, the mistress of heavenly water (Golan A., 63 – 65 pp).

The next significant concept is "Yer-Su". In the mythological system "Yer-Su" (Turk, "the earth-water"), "Yer" and "Su" exist as a primary whole. In the mythology of the ancient Turks, it is the personification of the earth and water. The cult of Yer-Su harks back to the mythology of the ancient Turks, who worshipped "Kutsal Yer-Sub" ("sacred land-water") as the main deity of the middle world, patronizing the Turks.

The concept of "su" is one of the basic ones in the archaic picture of the world; on its basis, the balance of light and dark, creative and destructive is realized. The interaction of forces generated by one element determines the environmental friendliness of the world in the archaic consciousness. Water is not just one of the primary elements in world mythology. Many peoples of the world believed that it was "originally, the initial state of all things, the equivalent of primordial chaos. In the role of the feminine principle, water acts as an analogue of the mother's bosom and womb.

According to mythical notions, the word "Tengri" is based on the sky, and "sea" means water, but there are opinions that the root of the word “Тәңір” – “тәң” is associated with the concept of "blue", and the root of the word "теңіз" – "тең" is connected with the concept of "sky", this they are interconnected (Seifullin S., 190 p.). It turns out that both of them mean "water", that is, the first means water in the sky (above), and the second – water on the ground (down) (Word of ancestors, 448 б.). It seems that the reason for the formation of such an understanding was the blue color of the sky and water.

In mythical works, the world is described vertically and horizontally. In the vertical chain, three worlds are divided into heaven, earth and underground. That is, "There are people in the sky,

they pull a belt around their throat, people on earth tie a belt around their waist, people underground wrap a belt around their legs, they have their own sun, moon, and stars" (Valikhanov Ch., 480 p.).

From ancient times in the human worldview, the world is perceived as a horizontal model: the upper world, the middle world and the lower world – in the form of a river (Islam A., 59 p.). We think that the concept of "lower world" here should be understood as the world of the dead, i.e. after death, a person flows with water and goes back underground.

Discussion. The concept of "World" is based on the understanding of the meaning of being, death and human life, which is inextricably linked with the understanding of all major natural cycles, i.e. with the functioning and structure of the surrounding world. The presence of several cognitive layers in the concept of "World" indicates that these layers form different levels of its field structure, differing in the degree of abstraction. More specific features form the core of the concept, and more abstract ones make up the periphery.

The description of the content of the concept "World", which is important for the Turkic linguistic consciousness, is carried out. The factual material was the data of an associative experiment conducted among the Turkic-speaking population, as a result of which an associative field was compiled, representing the concept under study. In accordance with the obtained linguistic data, 25 cognitive features of the concept "World" were identified and analyzed. The significance of the study lies in the fact that the results of the study can be used in a further comparative study of other concepts.

The presence of several cognitive layers in the concept "World" indicates that these layers form different levels of its field structure, differing in the degree of abstraction. More specific features form the core of the concept, and more abstract ones make up the periphery.

Conclusion. In general, Sumerian and ancient Turkic cultural monuments and legends show that the cognitive content of the “World” concept sphere is rich in valuable information, a fund of real knowledge about the environment and the world has been accumulated.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Kazakova O. M. National mentality in the language picture of the world: on the example of Russian and English picture of the world: abstract dis. candidate of philosophy science: Barnaul, 2007. – 18 p.
2. Maslova V. A. Cognitive linguistics. – Minsk, 2005. – 255 p.
3. Kazakova O. M. National mentality in the language picture of the world: on the example of Russian and English picture of the world: abstract dis. candidate of philosophy science: Barnaul, 2007. – 18 p.
4. Gurevich A. Y. Historical synthesis and school "Annalov". – M.: Slovo, 1993.
5. Karasik, V. I. Yazykovoy Krug: identity, concept, discourse. Moscow, 2004. 38-90 pp.
6. Popova, Z. D. Ponyati "concept" in linguistic research. Voronezh, 2000. 30-49 pp.
7. Pimenova M. V. Shower and shower: conceptualization of identity – Kemerov, 2004-385 p.
8. Likhachev D. S. Conceptosphere of the Russian language // izv. Ran. Ser. lit.and Yaz. M., 1993. VOL. 52, NO. 3-9 pp.
9. Boldyrev N. N. Kognitive semantics. Tambov: izd-Vo Tamb. Gos.in UN, 2000; Maslova V. A. cognitive linguistics. M.: Izdatelsky Center "Academy", 2004.-78 p.
10. Kodar A. Tengri Shelkovy path and Kazakhstan. Checkmate.nauch.Prak.conf. Almaty, 1999. 43-48 pp.
11. Suleimenov O. ASIA. Almaty: writer, 1991. – 274 p.
12. Çoruhlu, Y. Türk Mitolojisinin Anahatları. İstanbul: Kabcacı Yayınevi. 2011.

13. Deveci, A. Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede? Turkish Studies (turkishstudies.net), 8 (13), 795-810 pp. Ankara. 2013
14. Davletshin, G. (2004). Essays on the history of the spiritual culture of the Tatar people. Kazan, Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo.
15. Word of ancestors: Hundredthome. – Astana: "Foliant", 2011.T. 78.Kazakh myths. – 448 p.
16. Efendi F. Ethnology of the Turkish people and their studies. – Baku: Nurlar, 2002. – 160 p.
17. Golan A. Myth and symbol. – M.: Russlit, 1993 – 376 S. S. 63-65 pp.
18. Seifullin S. Mount Kazygurt. Vol. 6 –190 p.
19. The Word of ancestors: Centenary. – Astana: "Foliant", 2011. T. 78. Kazakh myths. – 448 p.
20. Seifullin S. Mount Kazygurt. Vol. 6–190 pp.
21. Valikhanov Ch. SOBR.Soch. B 5-Ti T. – Alma-Ata, 1961. T. 1-480 p.
22. Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural examination). Philol prepared dissert to obtain the degree of Doctor of science. – Almaty, 2004.-59 p.

QƏDİM QIRĞIZ DASTANI OLAN “MANAS” DASTANINDA İŞLƏNƏN SAİT VƏ SAMİT FONEMLƏRİ

Aynur Cəfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkologiya mərkəzinin türk dili bölməsinin mütəxəssisi E-

E-mail: ceferova1987@internet.ru

Bakı/ Azərbaycan

QADIMGİ QIRG‘IZ EPOSI “MANAS”DA QO‘LLANGAN UNLI VA UNDOŞH FONEMALAR

Annotatsiya: Hozirgi turk tillari qadimgi til xususiyatlarini saqlab qolgan holda bir qator yangi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni egalladi. Turkiy tillar tarkibiga kiruvchi o‘g‘uz, qipchoq, bolgar, garlug‘, uyg‘ur-o‘g‘uz guruhleri tarkibiga kiruvchi tillarning fonetik, leksik va grammatik tuzilishiga nazar tashlasak ham turkiy tillarning boyligini ko‘rish mumkin. guruh. Qirg‘iz tili turkiy tillar oilasining qipchoq guruhiga kiruvchi tillardan biridir. Genealogik tasnifga ko‘ra qirg‘iz tili oltoy tili bilan birga turkiy tillarning Sharqiy Xun bo‘limining qirg‘iz-qipchoq guruhiga kiradi. Qirg‘iz tilining fonetik tuzilishini o‘rganish bilan I.A.Batmanov shug‘ullangan.

“Manas” turkiy dunyo durdonalaridan biri bo‘lgan qadimiy qirg‘iz eposidir. “Manas” dostonining ildizlari qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu dostonni o‘qiganimizda doston orqali qadimgi qirg‘iz tili haqida ham keng ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz.

Hozirgi qirg‘iz tilida o‘n to‘rt unli va yigirma ikkita undosh fonema bor edi. Bu unlilardan sakkiztasi cho‘zilgan unlilardir. Bu unli va undosh tovushlarning qayta ishlanishini qirg‘izlarning qadimgi “Manas” dostoniga nazar tashlab o‘rganar ekanmiz, aynan unli va undosh fonemalar tilda eng kam o‘zgarishlarga uchraganida til fonetikasiga kirganini ko‘ramiz.

Kalit so‘zlar: qirg‘iz tili, unli fonemasi, undosh fonemasi, manas dostoni, tillar guruhi, tarixiy taraqqiyot yo‘li, til fonetikasi

ГЛАСНЫЕ И СОГЛАСНЫЕ ФОНЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ДРЕВНЕКИРГИЗСКОМ ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация: Современные тюркские языки приобрели ряд новых фонетических, лексических и грамматических особенностей при сохранении особенностей древнего языка. В богатстве тюркских языков можно убедиться также, взглянув на фонетический, лексический и грамматический строй языков, входящих в огузскую, кыпчакскую, болгарскую, гарлугскую, уйгуро-огузскую группы, входящие в состав тюркского языка. группа. Кыргызский язык является одним из языков, входящих в кыпчакскую группу тюркской языковой семьи. По генеалогической классификации кыргызский язык вместе с алтайским языком относится к кыргызско-кыпчакской группе восточно-гуннской ветви тюркских языков. Изучением фонетического строя кыргызского языка занимался И.А.Батманов.

“Манас” — древний кыргызский эпос, являющийся одним из шедевров тюркского мира. Корни саги «Манас» уходят в глубокую древность. Читая этот эпос, мы также получаем через эпос обширную информацию о древнекиргизском языке.

В современном кыргызском языке было четырнадцать гласных и двадцать две согласные фонемы. Восемь из этих гласных являются растянутыми гласными. Когда мы изучаем обработку этих гласных и согласных, обращаясь к древнекиргизскому эпосу «Манас», мы видим, что именно гласные и согласные фонемы включаются в фонетику языка тогда, когда они претерпевают наименьшие изменения в языке.

Ключевые слова: кыргызский язык, гласная фонема, согласная фонема, манасский эпос, языковая группа, исторический путь развития, фонетика языка.

VOWEL AND CONSONANT PHONEMES USED IN THE ANCIENT KYRGYZ EPIC “MANAS”

Abstract: Modern Turkish languages have acquired a number of new phonetic, lexical and grammatical features while preserving the ancient language features. The richness of Turkish languages can also be seen by looking at the phonetic, lexical, and grammatical structure of the languages included in the Oghuz, Kipchak, Bulgarian, Garlug, Uyghur-Oghuz groups, which are included in the Turkic language group. The Kyrgyz language is one of the languages included in the Kipchak group of the Turkic language family. According to the genealogical classification, the Kyrgyz language together with the Altaic language belongs to the Kyrgyz-Kipchak group of the Eastern Hun branch of the Turkic languages. The study of the phonetic structure of the Kyrgyz language was conducted by I.A.Batmanov

"Manas" is the ancient Kyrgyz epic, which is one of the masterpieces of the Turkic world. The roots of the "Manas" saga go back to ancient times. While reading this epic, we also get extensive information about the ancient Kyrgyz language through the epic.

The modern Kyrgyz language had fourteen vowels and twenty-two consonant phonemes. Eight of these vowels are stretched vowels. When we study the processing of these vowels and consonants by looking at the ancient Kyrgyz epic "Manas", we see that it is the vowel and consonant phonemes that are included in the phonetics of the language when they undergo the least changes in the language.

Keyword: Kyrgyz language, vowel phoneme, consonant phoneme, manas epic, language group, historical development path, language phonetics

Giriş. Eyni bir Türkcədən törəyən müasir türk dilləri uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Müasir türk dilləri qədim dil xüsusiyyətlərini qorumaqla bərabər bir sıra yeni fonetik, leksik, qrammatik özəlliklərdə əldə etmişdir. Türk dillərinin ayrı-ayrı qrupları üzrə fonetik tərkibinin müasir aspektdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişilmələrini, səs əvəzlənmələrinin müxtəlifliyi və rəngarəngliyini, leksik cəhətdən türk dillərinin zənginliyinin, həçinin türk dillərinin lüğət tərkibində baş vermiş dəyişikliyi həmin türk dili qrupuna daxil olan oğuz, qırçaq, bulqar, qarluq, uyğur-oğuz qruplarına daxil olan dillərin fonetik, leksik, qrammatik quruluşuna nəzər yetirərək görmək olar. Türk dillər ailəsinin qırçaq qrupuna aid olan dillərdən biri də qırğız dilidir. Qədim qırğız türkcəsi türk dil ailəsindən əski dil olan Yenisey qırğızlarının dili olmuşdur. Qədim qırğız dili göytürk dili ilə eyni deyəcək qədər yaxın olmuşdur. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar qədim qırğız türkcəsini Göytürk türkcəsinin bir dialekti hesab edirmişlər. Qədim qırğız dilindən müasir qırğız, xakas, sarıuyğur və şor türkcələri yaranmışdır. Qırğız dilində Qırğızıstan, Çin, Əfqanıstan, Qazaxıstan və onlara yaxın digər ölkələrdə danışılır. Bir türk dili olaraq qrammatikasında və lüğətində türkcəyə bənzərliyi olsada ən yaxın qohumu qazax dilidir, qazax və qırğız dillərində

danışanlar bir-birini daha yaxşı anlayırlar. Keçmişdə qırğız dilindən ərəb-fars yazısında da istifadə olunmuşdur və bu gündə həmin yazıdan Çindəki qırğızlar istifadə edirlər. Qırğız dili şərti olaraq üç tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir. Qədim qırğız dili, orta qırğız dili, yeni qırğız dili. Qədim qırğızlar Yenisey hövzəsində yaşamış bir çox böyük qəbilə birləşmələrinə başçılıq etmişlər. Buna görə də qədim qırğız dili bəzi xüsusiyyətlərinə görə oğuz və qədim uyğur dilləri ilə ümumilik təşkil edir.

Müasir qırğız ədəbi dili 1917-ci ildən sonra, əsasən, şimal dialekti əsasında formalaşmışdır. Fonetik və leksik xüsusiyyətlərinə görə qırğız dili Altay dillərinə daha yaxındır. Qırğızlar 1926-cı ilədək ərəb, sonra latın əlifbalarından istifadə etmiş, 1940-cı ildən rus qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçmişlər.

1930-cu illərdən başlayaraq Qırğız dilinin fonetik quruluşu tədqiqatçı alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu sahədə ilk addım atan dilçi alimlərdən ilki İ. A. Batmanov olmuşdur. Türk dillərinin sait tərkibi haqqında məsələ bu günümüzdə qədər türkoloqların arasında mübahisəli olaraq qalır. Bəzi türkoloqlar türk dilində səkkiz sait foneminin mövcudluğunu fərz edirlər. Həmin səkkiz sait həm qısa, həm də uzun ola bilər. Ən mübahisəli məsələ isə ulu türk dilində qapalı (e) saitinin olub -olmamasıdır. Lui Bazən qeyd edir ki, nəzərdə tutulan fonemin fonoloji funksiyaları yoxdur. Qırçaq qrupuna daxil olan qırğız dilində on dörd sait səs vardır: *a,ı,o,u,e,i,ö,ü* qısa sait, *aa,oo,uu,ee,öö,üü* uzun sait fonemi, iyirmi iki samit fonemi vardır. Bu uzun sait fonemlərinə türk xalqlarının bədi təfəkkür tarixində öz tutumu ilə seçilən möhtəşəm Qırğız dastanı olan “Manas” dastanında da rast gəlirik. Manasın qırx türk boyunu təmsil etdiyini nəzərə alırıqsa, Manas dastanı sadəcə qırğız türklərinin deyil, bütün türklüyün bir ensiklopediyasıdır. Tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edərək qədim və müasir qırğız dilində işlədilən uzun sait fonemlərini bu dastanda da açıq görmək olar.

Uzun *aa* fonemi:

Төшнөдөтаап жорусам,

Ажекенди лашына ал!

Төшнөдө бузук жорусам,

Ажекендин башын ал ! (Manas,74)

Uzun *oo* fonemi:

Төрөсөнө карап айтты дейт:

Ала-тооды ашыргын, төрөм,

Агын-суу Иле кечиргин, төрөм, (4;45)

Uzun *uu* fonemi:

Кызыл чоктуу Ойротту

Алып келип турду дейт. (4; 34)

Uzun *ee* fonemi:

Эки чоро журуд дейт,

Жакып-байга жетти дейт.

“Асалаудан асалау малыйким, ата!”

“Эликиме салау малийким, ботом!” (4;55)

Uzun *öö* fonemi:

Жогортон келип бөддөсүн,

Кырк чородон өддөсүн,

Кудай кылган кенсинип,

төрөм-минен тенсинип ,(4;35)

Uzun *üü* fonemi:

Беруштеүү өзмүө

Белге берген аяны:

Мында эмес ал эле. (4;49)

Türk dillərində (*ə*) fonemi də tarixən qeyri sabit olmuşdur. Qırğız dilində də bu fonem (*e*) kimi işlənir.

Төгөркөтөн көп алыпты

Кырамын! *десе,эрки бар!*- (4;73)

Темир-кандын үйүнө

Желип *келип* түшүт дейт,

Темир-канга айтты дейт: (4;73)

dese-dese, gəlib-kelip kimi işlənmişdir.

Qırğız dilində daha çox işlədilən (*j*)fonemidir. Manas dastanında da biz *j* foneminin geniş istifadə edildiyinə rast gəlirik.

Мен *жайын* жоо алып

жабыкканым түпүт жок.

кышын малын жут алып

жутап келип жүрбөймүн, (4;72)

Qədim türkcədə *q* foneminin *k* kimi işlədilmişdir:

Кайн атасы мен *Жакып*

Макылыгы жаккыдай,

Маа жакышы келин болгудай (4;74)

Qədim türkcədə sözün əvvəlində *y* samitinin olması türkologiyanın mübahisəli məsələlərindəndir. Bəzi türkoloqlar, məsələn. A.M. Şerbak təsdiq edir ki, ulu türkcədə söz önündə *y* samiti olmamışdır. Qədim türk dillərinin çoxunda *y* fonemi *c* fonemi kimi işlənmişdir. Manas dastanında da sözün önündə *y* samiti *j* kimi işlənmişdir.

ак-сакалдуу Жакып-кан

айдапкелген малы жок,

артынып кеген булу жок,

жумшап келген кулу жок- (4;73)

Manas dastanında *z* foneminin qarşılığы olan *s* fonemi kimi işlənməsində rast gəlirik:

«Жангыс аттуу *Жакыпта*

Аа кысым беремин!» деп

Жанын чыгып барабы?

Дайранын башын бурамын, (4;77)

Manas dastanında damaqarxası axıcı cingiltili spirant *ğ* fonemi *q* kimi işlənmişdir.

Ат олтурган келбети.

Капырга чалыш көрүнөт

Алтын чырайнын нурбети

Мусулманга чалыш көрнүөт (4; 49)

Türk dillərinin əksəriyyətində sözünü *s* samitinin saxlanıldığı kimi manas dastanında da *s* samiti olduğu kimi işlənmişdir.

а жума-минен бу жума

арасында жети кун,

өзү-минен сегис күн (4;23)

Dastanda Ç fonemidə c fonemi kimi işlədilmişdir.

АТЫНЫН башын бура-тур, *Көкчө*,
Как асытма тура-тур, *Көкчө* !
Кабылан тууган Алмамбет
Көкчө жакка барады. (4;22)

Manas dastanının sait və samitlər sistemini baxdıqda görürük ki, müasir qırğız dilinin sait və samitlər sistemi qədim dilinin, həmçinin qədim türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə bu gündə saxlamışdır.

Nəticə: Qədim qırğız dastanı olan “Manas” dastanında işlədilən sait və samit fonemlərinə nəzər salaraq görürük ki, müasir qırğız dili bir sıra yeni fonetik xüsusiyyətlər əldə etsədə qədim qırğız və qədim türk dillərinin xüsusiyyətlərində özündə saxlamışdır. Bu isə həmdə onu göstərir ki, ən az dəyişikliyə uğrayanda məhz dilin fonetikasi, sait və samitlər sistemidir.

Ədəbiyyat/ İqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. B.A.Serebrennikov., N.Z. Hacıyeva .Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi qrammatikası. – Bakı. ”Səda”, 2002. (Miladi) səh. 191
2. F.R.Zeynalov. Türk Dillərinin Müqayisəli Qrammatikası. – Bakı, 2008. 354.səh
3. И.А.Батманов. Современный Киргизский Язык. – Фрунзе,1963. 166 с.
4. Manas dastanı. Türksoy Yayınları no:1. 1995, səh 277
5. И. А.Батманов. Грамматика киргизского языка. Вып.1-Фунзе. – Казань, 1939. с.76

BADIIY ASARDA TERMIN QO‘LLASH ZARURATI

Axmad XASANOV

PhD, assistent, Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti,

Samarqand, O‘zbekiston,

E-mail: ahmadhasanov23@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-0506-4615

Annotatsiya: Ba’zi tadqiqotchilar badiiy uslubda terminlardan foydalanishni noo‘rin, ortiqcha, ularni qo‘llash badiiy asar tilini murakkablashtiradi, deb hisoblashadi. Biroq so‘z san’atida nima ishlatilganligi emas, balki undan qanday maqsadda foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ya’ni badiiy nutqda yozuvchi yoki shoir tomonidan terminning qanday maqsadda qo‘llanishi e’tiborga molik. Muallif personajlarni qaysi o‘rinda, nima maqsad faoliyat yuritishiga qarab, badiiy tasvirdagi ijtimoiy hayotning talablari asosida termin va atamalarni qo‘llaydi. Badiiy asar matnida ifodalangan terminlarni o‘rganish orqali asardagi ijtimoiy-madaniy hayot va unda ro‘y beradigan voqealarni baholashimiz va xulosa chiqarishimiz mumkin. XIX asrdagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy faoliyat badiiy matnda jonlantirilgan bo‘lsa, unda shu davrga xos termin va atamalar, antraponim va toponimlar ifodalanadi. Termin va boshqa tushunchalarning badiiy asarda qo‘llanilishi, asarning tub mohiyatini anglatish uchun detall- uslubiy vosita vazifasini undalaydi. Mazkur maqolada shu xususda so‘z yuritimiz.

Kalit so‘zlar: mavzu, kompozitsiya, xarakter, uslub, atama, termin, lingvokulturologiya, lingvopoetika, lug‘at.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Аннотация: Некоторые исследователи считают использование терминов в художественном стиле неуместным, излишним, их применение усложняет язык художественного произведения. Однако в искусстве слова важно не то, что используется, а то, для чего оно используется. То есть примечательно, с какой целью термин используется писателем или поэтом в художественной речи. Автор использует термины, исходя из требований общественной жизни в художественном образе, в зависимости от положения и назначения персонажей. Изучая термины, выраженные в тексте художественного произведения, мы можем оценить и сделать выводы о социокультурной жизни в произведении и событиях, происходящих в нем. Если в художественном тексте возрождена общественно-политическая, культурно-просветительская деятельность XIX века, то выражены термины и термины, антропонимы и топонимы, характерные для этого периода. Использование терминов и других понятий в художественном произведении мотивирует функцию подробно-методического средства передачи сути произведения. Об этом мы поговорим в этой статье..

Ключевые слова: предмет, композиция, характер, стиль, термин, термин, лингвокультуроология, лингвопоэтика, лексика.

THE NEED TO USE THE TERM IN A WORK OF ART

Abstract: Some researchers consider the use of terms in artistic style to be inappropriate and unnecessary; their use complicates the language of the work of art. However, in the art of words, what is important is not what is used, but what it is used for. That is, it is noteworthy for what purpose the term is used by a writer or poet in artistic speech. The author uses terms based on the requirements of social life in an artistic image, depending on the position and purpose of the characters. By studying the terms expressed in the text of a work of art, we can evaluate and draw conclusions about the sociocultural life in the work and the events occurring in it. If the socio-political, cultural and educational activities of the 19th century are revived in the artistic text, then the terms and terms, anthroponyms and toponyms characteristic of this period are expressed. The use of terms and other concepts in a work of art motivates the function of a detailed methodological means of conveying the essence of the work. This is what we will talk about in this article.

Keywords: subject, composition, character, style, term, term, linguoculturology, linguopoetics, vocabulary.

Termin ham boshqa birliklar kabi badiiy asarda ma'lum bir zarurat natijasida qo'llanadi. Chunki badiiy asarda xarakter va mavzu uyg'unligini hosil qilishda til birliklaridan o'rinli foydalanish muhim ahamiyatga ega. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, yozuvchining asosiy maqsadi o'quvchi tomonidan asar tilining psixologik jihatdan sodda tushunilishidir. Boshqa tomondan, terminlarning ilmiy, tarixiy, siyosiy ko'rinishlarga egaligi yozuvchiga davr muhitini ochib berishda qo'l keladi.

Terminlar ma'lum bir hududda istiqomat qiluvchi xalqning turmush tarzi bilan bog'liq holda shakllanadi. Binobarin, har qanday janrda asar yozgan yozuvchi terminni alohida e'tibor bilan tanlaydi, aniq lingvistik faktlarga tayanadi. Badiiy uslubda termin tanlashda ikkita muhim jihat mavjud:

1. Mazmun va maqsadga muvofiq termin tanlash.
2. Termining asarda joylashish o'rini to'g'ri belgilash.

Ushbu bosqichlarni amalga oshirish muallifning kommunikativ strategiyasining asosini tashkil qiladi. U kommunikativ strategiyaga asoslanib, qo'llanilayotgan til birliklarining vazifalari va ularning matndagi rolini belgilaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, aloqa strategiyasi universal tushunchadir. Bunday universallikning paydo bo'lishiga sabab funksional uslubda yozilgan matnda mavzu va muallif o'rtasidagi bog'liqlikdir. Shunday qilib, har qanday kuzatilishi mumkin bo'lgan fakt yozuvchi uchun mavzu bo'la olmaydi. Yozuvchi uchun haqiqiy mavzu – uning fikrlari va shaxsiy tajribalari. Bunday holda, mavzu tanlashda faqat fikrlashning o'zi yetarli emas. Demak, tafakkurning kuchli ta'siri natijasida vujudga kelgan tuyg'ular badiiy matn uchun mos material bo'lishi mumkin. V.A.Agranovskiy buni “muallif tushunchasi” deb ataydi. Kommunikativ strategiyada terminlardan foydalanishda asosiy lingvistik tamoyil o'quvchi va muallif tili o'rtasidagi mantiqiy aloqani yaratishdan iborat. Bunday aloqa natijasida terminlardan foydalanish ikki shaklda namoyon bo'lishi mumkin: keng va intensiv.

Keng foydalanish jarayonida atamalar guruh shaklida taqdim etiladi. Eng oddiy va ko'p qo'llaniladigan terminlar murakkabroq maxsus atamalar bilan teng bo'lib, oddiydan murakkabga talqin qilinadi.

Nutq kompozitsiyasida intensiv foydalanish jarayonida har qanday turdagi termindan foydalaniladi va uning izohi tushuntirilmaydi. Bu vaqtda nutq dinamik ravishda quriladi.

Terminlar adabiy tilning qaysi uslubida qo‘llanishidan qat‘i nazar o‘ziga xos tuzilish strukturasi bilan ajralib turadi. Qaysi uslubda termin o‘zining qanday jihatlarini namoyon etishini aniqlash uchun har bir uslub doirasida alohida kuzatuv olib borish kerak. Terminlarning o‘ziga xos xarakterli tomonlari haqida so‘z yuritilganda u qo‘llangan matnga asosiy e‘tibor qaratiladi. Badiiy uslubga oid matnda yozuvchining bir qancha maqsadlarini ro‘yobga chiqarishda terminlar keng imkoniyatlar yaratadi. Masalan, badiiy matnning asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lgan tasviriylkni yanada oshirishda, ma‘lum bir fikrni obrazli ifodalashda, nutqning qisqaligiga erishishda, badiiy tasvirga qo‘shimcha ma‘no yuklashda terminlardan unumli foydalaniladi.

Demak, terminlar bir tomondan, realizm (haqiqat) yaratish vositasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, asardagi muayyan vaziyatlarda badiiy tasvir vositalari (troplar) ni kuchaytiruvchi til birligidir. Ba‘zan yozuvchilar asar mazmunini aniqlashtirish hamda o‘z g‘oyalarini ravshanlashtirish, aniqroq ifodalash maqsadida termin qo‘llashadi. Demak, asar g‘oyasini ochib berishga xizmat qiluvchi terminlar yozuvchi maqsadini tasvirlayotgan obrazining ijtimoiy qatlamiga oid yangi ma‘lumotlar berish maqsadida qo‘llanadi.

Ba‘zan badiiy nutq talabi bilan terminlar ko‘chma ma‘noda ham ishlatilishi mumkin. Bunday vaqtda terminga stilistik vazifa yuklanadi hamda u nominativ funksiya bajaradi: asardagi obrazning xarakterini, psixologik olamini ochishga qo‘shimcha vosita bo‘lib xizmat qiladi. Termin muallifning mehnat faoliyati yoki kasbini badiiy tilda tasvirlash maqsadida faqat qo‘shimcha vosita sifatida ishlatiladi.

Terminlarning uslubiy xususiyatlaridan yana biri ularning baholash funksiyasini amalga oshirishidir. Badiiy baholashda muallif va uning terminlarga yondashuvi alohida o‘rin tutadi. Bunda, ya‘ni har qanday termin vositasida baholashni amalga oshirishda asardagi subyekt-obyekt darajasi termin xarakteriga mos kelishi kerak. Masalan, ijtimoiy mavqeyidagi obraz salbiy xususiyatga ega bo‘lsa, uning nutqida fanning turli sohalariga oid maxsus terminlardan foydalanish no‘rin hisoblanadi. Albatta, har bir tilda baho berish uchun maxsus til birliklari mavjud, biroq badiiy nutqda ularni ba‘zan terminlar bilan almashtirish badiiy tafakkurning ta‘sir kuchini oshiradi.

Ma‘lumki, o‘zbek tilshunosligida badiiy matnda terminlarning qo‘llanish xususiyatlari ilk marta X.Shamsiddinov tomonidan “Badiiy nutqda terminlar” mavzusidagi nomzodik ishida tadqiq etildi. Olimning fikricha, “Badiiy nutqda terminologik lug‘atning qo‘llanishi hozirgacha maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Shu bilan birga, fan va texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida badiiy nutqning o‘ziga xos xususiyatlari sodir bo‘layotgan bunday leksik vositalardan sezilarli foydalanishni inkor etmaydi”[Шамсиддинов, 1984: 3]. Darhaqiqat, fan va texnikaning ma‘lum sohalarida obyekt va hodisalarni nomlash, tegishli mutaxassislar tomonidan ma‘lumot almashishda ishlatiladigan qo‘shimcha aloqa vositasi termin hisoblanadi. “O‘tgan asrning 80-yillarida ilmiy-texnik taraqqiyot va ilmiy-ommabop nashrlarning ko‘pligiga qaramay, terminga badiiy matndagi o‘ziga xos va begona tushuncha sifatida qaraladi”[Баринова, 2011: 197].

Badiiy nutqda terminning qo‘llanish masalasiga turlicha yondashuvlar mavjudligi sabab biz X.Shamsiddinovning nomzodlik dissertatsiyasiga to‘xtalib o‘tishni joiz deb bildik. Mazkur nomzodlik dissertatsiyasi ikki bobdan iborat. Birinchi bob “Terminning nominativ vazifasi” deb nomlangan bo‘lib, uch bo‘limdan iborat. Birinchi bo‘limda ilmiy va badiiy uslub haqida nazariy fikrlar berilgan. Olim uslublar haqida umumiy ma‘lumot beradi va aynan ilmiy hamda badiiy uslubda kengroq to‘xtalishni maqsad qiladi. Chunki ilmiy va badiiy uslubda terminlarning

qo‘llanilish darajasi boshqa uslublarga qaraganda mahsuldor. Birinchi bobning navbatdagi bo‘limida badiiy nutqda termin qo‘llash masalasiga e‘tibor qaratiladi. Shuningdek, badiiy nutq, uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritgan tadqiqotchi badiiy nutqda termin qo‘llash qonuniyatlarini ham yoritadi. Birinchi bobning so‘nggi bo‘limi terminning funksional-semantik sinonimlarining badiiy nutqda qo‘llanishi masalasi tadqiqiga bag‘ishlangan. Bo‘limda olim dastlab tilshunoslikda funksional-semantik sinonimlar haqida ma‘lumot beradi hamda badiiy asarlarda ularning qo‘llanishini terminlar misolida izohlaydi.

Ishning ikkinchi bobi “Terminning badiiy-obrazli vazifasi” deb nomlanadi. Bobda olim terminning semantik strukturasi, termin va o‘xshatish, termin va metafora, termin va epitet, termin va individual uslub masalalarini chuqur o‘rgangan. Olim terminlarning badiiy matnda poetik imkoniyatlarining kengligini, ular asar qahramonlarining nutqini individuallashtirish vositasi ekanligini asosli misollar yordamida isbotlaydi.

Badiiy nutqda terminlarning qo‘llanish xususiyatlarini tadqiq etarkan, X.Shamsiddinov shunday xulosalarga keladi: badiiy nutqda terminologik lug‘at ham nominativ, ham badiiy vazifani bajaradi, buning natijasida terminlarning funksional-semantik sinonimlari badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi, ayniqsa, she‘riyatda ularning qo‘llanilishi ekstralingvistik va psixolingvistik omillarga asoslanadi. Terminologik lug‘atning badiiy-majoziy funksiyada qo‘llanilishini o‘ziga xos va majoziy ta‘sirini badiiy nutqqa doimiy ehtiyojning natijasi sifatida baholash kerak. Terminning badiiy va obrazli qo‘llanilishi ekspressivlik va emotsionallikni yaratishga xizmat qiladi, muallifning ko‘rsatilgan voqealarga o‘z munosabatini (ijobiy yoki salbiy) ifodalash, tasvirlash obyektining ayrim o‘ziga xos xususiyatlari yoki fazilatlarini ajratib ko‘rsatish niyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Munosabatni baholash termin denotatsiyasining jamoatchilik ongida qanday baholanishiga bog‘liq. Badiiy nutqda so‘z va atamaning badiiy va obrazli qo‘llanish mexanizmi tubdan farq qilmaydi. Farqlash so‘z ifodalagan tasvirning an‘anaviy xarakterida va atama ifodalagan tasvirning individualligida yotadi. Ammo agar ilmiy uslubda terminologik lug‘at asosiy element bo‘lsa va faqat nominativ funksiyani bajarsa, badiiy nutqda bu atama nominativ-ta‘riflovchi va badiiy-majoziy funksiyalarda-personajlarning nutq xususiyatlarini yaratish uchun ishlatiladi. Ikkinchi holda, u maxsus lug‘atga xos xususiyatlarni yo‘qotadi va keng tarqalgan so‘zlarga xos bo‘lgan barcha xususiyatlarni oladi [Шамсиддинов, 1984: 148].

Tarixiy yozma manbalar tili bevosita badiiy til ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning leksikasini o‘rganish, shu asosda davr tili xususiyatlarini umumlashtirish, taraqqiyot bosqichlarini aniqlash, hozirgi o‘zbek tiliga munosabatini belgilash, leksik-semantik jarayonlarni tahlil qilish, asar matnning o‘ziga xos jihatlarini ajratish, muallifning tildan foydalanish mahoratini, asar so‘z boyligini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tufayli ham tilimizda tarixiy yozma manbalar tilida qo‘llangan terminlar maxsus o‘rganilgan. Xususan, “Qutadg‘u bilig”dagi ijtimoiy-siyosiy terminlar borasida H.Dadaboyev, I.Nosirov, N.Xusanov, G.Guliyeva kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan[Дадабаев, 1991: 181]. Asar matnidagi ijtimoiy-siyosiy terminlar XI – XII asr muhitiga xos munosabatlarni, davlat tizimiga doir tushunchalarni ifoda etadi. 2013-yilda N.Abdulohatov, I.Toshpo‘latov, U.Nosirova, U.Jurabayevalar tomonidan “Devonu lug‘otit turk” asaridagi leksik birlik tadqiqi” nomli qo‘llanma chop etildi. Unda ham asar matnidagi leksik birliklar qatorida terminlar ham tahlilga tortilgan[Абдулахатов, Ташпўлатов, 2013]. XI-XV asrlarga tegishli turkiy yozma yodgorliklar tilida qo‘llangan terminlar H.Dadaboyev; A.Navoiy asarlarida qo‘llangan musiqiy terminlar S.Azizov; Bobur asarlari leksikasi Z.Xolmonova, A.Navoiy tarixiy asarlari leksikasi D.Abduvaliyeva; Y.X.Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari leksikasi U.Sanaqulov, M.Xolmurodova; T.Malikning “Shaytanat” asarida

qo‘llangan terminlar D.Jamoliddinova; T.Malikning “Saodat saroyi” asarida qo‘llangan terminlar Z.Raximovalar tomonidan dissertatsiya, monografiya va maqolalar ko‘rinishida tadqiq etildi [Дадабаев, 1991: 186].

Qayum Karimov tomonidan “Devonu lug‘otit-turk”, “Qutadg‘u bilig” va “Hibat-ul-haqoyiq” asarlari bo‘yicha tuzilgan “Qadimgi turkiy til lug‘ati (X-XII asrlar)” ni ko‘zdan kechirar ekanmiz, unda ham davr tiliga oid qo‘llangan bir qancha terminlarni uchratdik. Lug‘at uch asar matniga asoslanib alifbo tartibida tuzilgan. Lug‘atning afzallik jihati shundaki, unda har qanday mavzuga oid terminlarning semantik tabiati haqida ma‘lumot olish mumkin [Каримов, 2009: 148]. Masalan,

AVZURIY bug‘doy va arpa unlari aralashtirilib tayyorlanadigan taom (MK 1-162).

ASH I f. 1.ovqat, taom, ozuqa; don, xo‘rak.

AZGIYRAK quloqlari, tanasining ba‘zi yerlari qora echki, taka suratidagi bir turli kiyik (MK 1-162, 163).

AZGIYR 1. ayg‘ir (MK 1-121).

AG‘IYCHIIY ipaklik kiyim va matolarni saqlovchi; xazinachi, xazinador (MK 1-155).

AG‘IY qimmatbaho narsa, buyum; javohir, xazina: xazina urunsa kumush ham ag‘o‘ / yag‘o‘ boyno‘ yanchsa ketarsa chog‘o‘ - kumush va qimmatbaho javohirlar bilan xazina to‘ldirsa, yov bo‘ynini yanchsa, adovatga barham bersa (KBN 75a).

AG‘IYLQ xazina, gaznaxona: ago‘lo‘ttsa qo‘lsa ago‘cho‘ seni / butun cho‘n bolub sen yuro‘go‘l koni - seni xazinaga xazinachi qilib tayinlasa, sen ishonchli, chin bo‘lib to‘g‘ri yurgin (KBN 150a). - Ar.9.

ARJU zooya. chiyabo‘ri, shoqol (MK 1-147).

Lug‘atda XI-XII asrga oid uch yirik asarlar matnida qo‘llangan so‘zlarning lug‘atida keltirilgan terminlar tahlilidan shu narsa aniqlandiki, o‘sha davrda ham turli kasb-hunar leksikasi, ijtimoiy hayotning turli ko‘rinishlariga xoslangan terminlar mahsuldor qo‘llangan ekan.

O‘zbek terminologiyasiga munosib hissa qo‘shgan tilshunos olimlardan biri H.Dadaboyevdir. Olimning nomzodlik dissertatsiyasi harbiy terminlar tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lsa, doktorlik dissertatsiyasida XI-XV asrlarga tegishli turkiy yozma yodgorliklar tilida qo‘llangan terminlar o‘rganilgan [Дадабаев, 1991: 186].

M.Solihning “Shayboniynoma” va Zahiriddin Boburning “Boburnoma” asari leksikasini o‘rgangan olim Z. Xolmonovanning tadqiqotlarida asar tilidagi terminlar masalasi ham e‘tibordan chetda qolmagan. Tilshunos olim terminlarni mavzuiy guruhga ajratib, ularning semantik-struktur va genetik tadqiqini amalga oshirgan. Mazkur tadqiqotlarda asarlar matnida qo‘llangan ijtimoiy-siyosiy, tarixiy, harbiy terminlarning etimologiyasi, struktur tuzilishi va mazmuniy tahlili amalga oshirilgan [Холманова, 2009].

M.Xolmurodova “Qutadg‘u bilig leksikasi” deb nomlangan dissertatsiya ishida asar leksikasini, xususan, unda qo‘llangan terminlarni maxsus o‘rgandi [Холмuroдова, 2019:29]. Mazkur dissertatsiyaning ikkinchi bobida tadqiqotchi asar tilida qo‘llangan ijtimoiy-siyosiy, harbiy, savdo-sotiq, tibbiy terminlarni tahlil qilgan. Olima doston tilida qo‘llangan leksik birliklarni o‘ttiz ikki mavzuiy guruhga bo‘lib o‘rganadi. Uning fikricha, “Qutadg‘u bilig” leksikasi muallif mahorati, mavzu talabiga ko‘ra ijtimoiy hayotning turli sohalariga doir tushunchalarni aks ettiruvchi so‘zlarni qamrab olgan. Asar leksikasi o‘ttiz ikki mavzuiy guruhni o‘z ichiga oladi. Ulardan eng faol qo‘llanganlari quyidagilar: ijtimoiy-siyosiy terminlar: mansab va lavozimni ifodalovchi terminlar (ayiči, bitigčī), diplomatiya terminlari (elčī, yumuščī); harbiy terminlar (yatyaq, pusuy); savdo-sotiq terminlari (satīy, ayiči); tibbiy terminlar (mitridus, čurni);

antroponimlar (Afrasiyab, Faridun); oziq-ovqat va ichimlik nomlari (lewāš, etmäk)“[Холмуродова, 2019: 59]. Darhaqiqat, doston matnida qo‘llangan har bir termin XI asr ijtimoiy hayotining barcha jabhalarini o‘zida aks ettiradi. Masalan, diplomatiya va savdo-sotiq terminlari o‘sha davrga oid savdo-sotiq munosabatlari, davlatlararo ijtimoiy-siyosiy aloqalar to‘g‘risida aniq ma‘lumot bersa, harb ishiga aloqador harbiy terminlar esa shaxs otlari, qurol-yarog‘, harbiy usul nomlarini ifodalaydi. Asar matnida tibbiyotga oid tushunchalarni bildiruvchi bir qator terminlar turkiy xalqlar taraqqiyotidagi tibbiy an‘anani o‘zida ifoda etgan. Demak, doston matnida qo‘llangan terminlar eski turkiy tilning so‘z fondi xususida muayyan xulosa chiqarishda, qardosh turkiy tillar leksikasining shakllanishidagi o‘rnini belgilashda muhim ilmiy ahamiyatga egadir.

Sh.Maxmaraimovaning “O‘zbek tili metaforalarining antropotsentrik tadqiqi (nominativ aspekt)” nomli doktorlik dissertatsiyasida o‘zbek tili terminologik tizimida metaforologik yo‘l bilan terminlarning hosil bo‘lishi alohida usul sifatida tadqiq etilgan[Махмараймова, 2020; 74].

O‘zbek adabiyoti namoyondalari sanalgan A.Muxtor, A.Qahhor, S.Ahmad, O.Yoqubov, O‘.Hoshimov, T.Malik, E.A‘zam, Sh.Xolmirzayev, X.Do‘stmuhammad kabilarning nasriy asarlari tarkibida qo‘llangan soha terminlari va kasb-hunar leksikasining lingvopoetik hamda lingvomadaniy xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan D.Jamoliddinovaning doktorlik dissertatsiyasida terminlar ham boshqa lug‘aviy birliklar singari yozuvchining individual-badiiy uslubini shakllantiradigan unsurlardan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslandi[Jamoliddinova, 2021:71]. Mazkur tadqiqot ishi to‘rt bobdan tashkil topgan. Ishning birinchi bobi “Termin, uning mohiyati va til tizimidagi o‘rni” deb nomlangan. Bob to‘rt bo‘limdan iborat. “Terminologik tizim xususiyatlari” nomli birinchi bo‘limda terminologik leksikaning tizim sifatidagi xususiyatlari yoritilgan. Ikkinchi bo‘limda termin va so‘z muammosi, navbatdagi bo‘limda esa termin va kasb-hunar leksikasining mushtarak va farqli jihatlari e‘tibor qaratilgan. Bobning so‘nggi “Terminlar qahramon nutqini individuallashtirish vositasi sifatida” deb nomlangan bo‘limda terminlar qahramonlarning nutqini individuallashtirishda faol ishlatilishi A.Muxtorning “Bo‘ronlarda bordek halovat” nomli asari misolida izohlangan.

Dissertatsiyaning ikkinchi bobi soha terminlarining lingvokulturologik xususiyatlari masalasiga bag‘ishlangan va unda terminlarga lingvokulturologik yondashuvning mohiyati ochib berilgan. Tadqiqotchi to‘g‘ri ta‘kidlaganidek, “...lingvomadaniy xususiyat ayrim terminlarda ham kuzatiladi. Til qonuniyatlaridan mukammal boxabar bo‘lgan mahoratli yozuvchi terminlarga lingvomadaniy vazifa yuklay oladi. Natijada termin lingvomadaniy birlik vazifasini bajarib, millatga xos bo‘lgan milliy madaniyat va o‘ziga xoslikni aks ettiradiki, kitobxon adibning nafaqat g‘oyasi, balki o‘zbek millatining an‘analari, urf-odatlariga haqida ham tasavvurga ega bo‘ladi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma‘nolarni to‘g‘ri qo‘llash asnosida erishadi”[Jamoliddinova, 2021:18]. Tadqiqotchi o‘z fikrlarini *xorazmcha suzma palov, samarqandcha sofaki palov, surxandaryocha ugra palov* kabi taom nomlarida nafaqat milliylik, balki hududiy xoslanish ham aks etgani, ularda tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligi yaqqol namoyon bo‘lgani bilan dallillaydi.

Mazkur tadqiqotda terminlar va kasb-hunar leksikasi til egalarining lisoniy ongi hosilasi sifatida milliy-madaniy xususiyatlarni namoyon qilishi bilan lingvopoetik ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. Demak, terminlar xalq ongida shakllangan markaziy konseptlarning lisoniy ifodachisi hisoblanadi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Шамсиддинов Х. Термины в художественной речи: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – Б. 3.
2. Баринаева Е.Е. Научный термин в современной художественной литературе (А.Битов, Н.Байтов, Л.Улицкая) // Критика и семиотика. – 2011. – Вып. 15. – С. 197.
3. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Т.: Ёзувчи, 1991. – С. 186; шу муаллиф. Старотюркская дипломатическая терминология в XI-XIV вв// Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. – С. 4-13. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. – С. 16-26. Guliyeva G.V. Karahanlı türkçesi bağlamında Kutadgu bilig va Atebetül-hakâyik’ ta sosyal-siyasi leksik birimler. Atebetü'l-hakâyik va ilk dönem. Türkçe islami eserler sempozyumu..-Ankara, 28-30 haziran, 2018.
4. Абдулахатов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Журабаева У. “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирлик тадқиқи”. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013.
5. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. –186 с.;
6. Азизов С. А. Музыкальные термины, использованные в произведениях А.Навои. Вопросы русской и узбекской филологии. Ташкент, 1977;
7. Холмонова З. Рахимова З. Бадий матнда терминларнинг ўхшатиш сифатида қўлланиши. (Т.Маликнинг «Саодат саройининг калити» асари мисолида). Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3 (1 Part 1), 147–150;
8. Санақулов У. Юсуф Хос Ҳожиб асарларида қўлланган ижтимоий-сиёсий терминлар. Хорижий филология / Д.Абдувалиева. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. - Тошкент, 2017. – 20 б.
9. Каримов Қ. Қадимги туркий тил луғати (X-XII асрлар): “Девони луғотит-турк”, “Кутадгу билиг” ва “Ҳибату-л-ҳоқоийк” асарлари бўйича. – Т.: Мумтоз сўз, 2009. – 148 б.

TOPONIMLARNI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY KOMPYUTER TEKNOLOGIYALARIDAN SAMARALI FOYDALANISH

Shokirov Raxmatulla Shavkat o‘g‘li,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

E-mail: rahmatulla.com@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-7936-3102

Annotatsiya: Toponimlar, mintaqaning madaniy, tarixiy va geografik o‘ziga xosligi haqida ma'lumot xazinasiga ega. Zamonaviy kompyuter texnologiyalarining paydo bo‘lishi bilan toponimik tadqiqotlar sohasida ham evolyutsion o‘zgarishlarni boshdan kechirdi, tadqiqot ishlari olib borish uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Ushbu maqolada biz ilg‘or kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda toponimlarni o‘rganishning ko‘p qirrali yo‘nalishlarini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: Toponimlar, GIS texnologiyasi, raqamli xaritalash, kompyuter lingvistikasi, kraudsorsing, toponimlarning fazoviy tahlili.

EFFECTIVE USE OF MODERN COMPUTER TECHNOLOGIES IN TOPONYMS LEARNING

Abstract: Toponyms, the names given to places, hold a treasure trove of information about the cultural, historical, and geographical identity of a region. With the advent of modern computer technologies, the field of toponymic research has undergone a transformative evolution, opening up new possibilities for exploration and understanding. In this article, we will consider the multifaceted directions of studying toponyms using advanced computer technologies.

Keywords: Toponyms, GIS technology, digital mapping, computer linguistics, crowdsourcing, spatial analysis of toponyms.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИЗУЧЕНИИ ТОПОНИМОВ

Аннотация: Топонимы, названия мест, содержат сокровищницу информации о культурной, исторической и географической самобытности региона. С появлением современных компьютерных технологий область топонимических исследований претерпела трансформационную эволюцию, открыв новые возможности для исследования и понимания. В данной статье мы рассмотрим многогранные направления изучения топонимов с использованием передовых компьютерных технологий.

Ключевые слова: Топонимы, ГИС-технологии, цифровое картографирование, компьютерная лингвистика, краудсорсинг, пространственный анализ топонимов.

Kirish: Toponimlar, joy nomlari ko‘plab madaniy, tarixiy va geografik ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi va azaldan olimlar, tarixchilar va geograflarning qiziqishini uyg‘otib kelgan. An‘anaviy toponimika tadqiqotlarining zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan uyg‘unlikda amalda qo‘llanilishi, joy nomlari tahlilida tub oizgarishlarga sabab boilmoqda. Zamonaviy kompyuter texnologiyalarining integratsiyasi toponimlarni o‘rganish va tushunish uslubimizni

tubdan o‘zgartirib, chuqur o‘rganish uchun mislsiz imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu maqolada biz ilg‘or kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda toponimlarni tahlil qilish va o‘rganish jarayonlarini ko‘rib chiqamiz hamda fanlararo yondashuvining ko‘plab afzallik va yutuqlarini o‘rganamiz.

Darhaqiqat, bu jarayonda zamonaviy kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish toponimlarni o‘rganish jarayoniga o‘zgartiruvchi ta’sir ko‘rsatadi va soha mutaxassislariga katta imkoniyatlar yaratadi. Jumladan:

1. Raqamli xaritalash va geografik axborot tizimlari (GIS): GIS (inglizcha, geographic information systems – geografik axborot tizimlari) – tadqiqotchilarga toponimlarning murakkab tafsilotlarini o‘rganishga, ular ifodalagan landshaftlarning keng qamrovli tasvirini hosil qilish imkonini beradi. Toponimik kartalar tuzish, ulardan foydalanish, umuman kartografik usulning imkoniyatlarini rus olimi Ye.M.Pospelov ilmiy jihatdan har tomonlama o‘rgangan. Kartografik usul toponimistdan o‘rganilgan umumiy materiallardan aniq xulosa chiqarishni talab qiladi. Shu sababdan, kartadagi ma’lumotlar matnga nisbatan yaqqol va aniq ko‘zga tashlanadi hamda toponimik hodisa va qonuniyatlarini tushinish imkoniyatini beradi. Toponimik «yuki» bo‘lgan kartalarni tuzish va ulardan samarali foydalanish uchun toponimlarning elektron bazasini yaratish, zamonaviy axborot va GIS - texnologiyalarni qo‘llash yaxshi natija beradi⁷.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalari, xususan, GIS dasturlari toponimlarni vizuallashtirish va tahlil qilishda inqilob qildi. GIS fazoviy tahlilni osonlashtiradigan va geografik munosabatlar va fazoviy tasvirlar haqida tushuncha beradigan toponimik ma’lumotlar bilan qatlamlangan batafsil raqamli xaritalarni hosil qilishga imkon beradi. Tadqiqotchilar madaniy, tarixiy va atrof-muhit omillari bilan bog‘liqlikni ochib, joy nomlarining tarqalishini tahlil qilishlari va vizualizatsiya qilishlari mumkin.

GISdan tadqiqotchilar joylarning madaniy va tarixiy ahamiyatini xaritalash, til xilma-xilligini saqlash, toponimlarning fazoviy tahlilini amalga oshirish va raqamli xaritalashda jamoatchilik ishtiroki va fikrini o‘rganish kabi yo‘nalishlarda samarali foydalanishlari mumkin. Quyida bu yo‘nalishlar haqida batafsilroq to‘xtalaib o‘tamiz.

Madaniy va tarixiy ahamiyatini xaritalash: Raqamli xaritalash vositalari toponimlarni geografik kontekstda vizualizatsiya qilish imkonini beradi, naqsh (tasvir, chizma) va tendentsiyalarni aniqlashga yordam beradi. Tarixiy xaritalarni qo‘shib, tadqiqotchilar vaqt o‘tishi bilan joy nomlarining evolyutsiyasini kuzatishi mumkin. Bu yo‘nalishdagi dastlabgi nazariyalar rus olimi Ye.M.Pospelovning tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan. Olim ushbu usul yordamida toponimik qo‘shimchalarning hudud bo‘ylab tarqalishi, hudud toponimiyasidagi mavjud tillarning areallari, nomlarning maydon birligi bo‘yicha qanchalik zichligi va necha marotaba takrorlanishini aniq misollarda ko‘rsatgan⁸.

GIS turli xil ma’lumotlar to‘plamini birlashtirishni osonlashtiradi, bu esa toponimlarga ta’sir qilgan madaniy va tarixiy o‘zgarishlarni tahlil qilish imkonini beradi. GIS texnologiyasidan foydalanish Xalqaro miqyosda allaqachon keng qo‘llanilmoqda va samarali natijalarga erishish imkoniyatini bermoqda⁹.

⁷ Hakimov Q., Toponimika (Darslik). Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. 27-bet

⁸ Пospelov E. M. Topонимика и картография. - М.: Мысль, 1971. - 256 с.

⁹ Yuliya Vladimirovna Bushmakina, Polina Alexandrovna Balyberdina, Maria Konstantinovna Dmitrieva and Maria Vyacheslavovna Gogoleva. The use of GIS for studying cultural heritage and historical urban landscape: the case of Perm and Usole (Russia)// Ge-conservación N° 11, 2017. Pages: 264-271

Til xilma-xilligini saqlash: Toponimlarni o‘rganishda raqamli xaritalash va GISdan foydalanishning asosiy afzalliklaridan yana biri til xilma-xilligini saqlashdir. Tillarning rivojlanishi va madaniyatlarning o‘zgarishi bilan toponimlar jamiyat merosining mohiyatini o‘zida mujassam etgan lingvistik artefaktga aylanadi. GIS texnologiyasi globallashtirish davrida til xilma-xilligini saqlashga hissa qo‘shib, ushbu nomlarni hujjatlashtirish va kataloglashda yordam beradi.

Toponimlarning fazoviy tahlili: GIS toponimlarni o‘rganishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan kuchli fazoviy tahlil vositalarini taklif etadi. Tadqiqotchilar mintaqadagi joy nomlarining taqsimlanishini tahlil qilishlari, klasterlashish tasvirlari hamda jismoniy xususiyatlar yoki tarixiy voqealar bilan bog‘liqligini aniqlashlari mumkin. Bu fazoviy nuqtai nazar toponimlarning talqinini chuqurroq o‘rganishga imkon berib, yashirin bog‘lanishlarni ochib beradi va ularning ahamiyatini yoritib berishga xizmat qiladi. Bugungi kunda bu tahlil usuli bir qator rivojlangan mamlakatlarda toponimlar tahlilida keng qo‘llanilib kelinmoqda. AQSHning Luiziana davlat universitetida “Xitoyning Yunnan shahridagi joy nomlarining GIS asosidagi fazoviy tahlili” mavzusida olib borilgan tadqiqot ishi buning yorqin misolidir¹⁰.

Raqamli xaritalashda jamoatchilik ishtiroki va fikrini o‘rganish: Raqamli xaritalash va GIS toponimlarni o‘rganishda jamoatchilikni jalb qilish yo‘llarini taqdim etadi. Xarita tuzish tashabbuslari mahalliy aholiga joy nomlari haqidagi bilimlariga hissa qo‘shish imkonini beradi, ma’lumotlar bazasini mahalliy aholi nuqtai nazari bilan boyitadi. Ushbu hamkorlikdagi yondashuv jamoa a’zolarida vatanparvarlik va milliy g‘urur tuyg‘usini kuchaytiradi, toponimlarni yanada yaxlit tushunishni ta’minlaydi.

Shuni ham alohida qayd etib o‘tish kerakki, bu jarayonda turli qiyinchilik va bir qator muammolar ham uchraydi. Raqamli xaritalash va GIS toponimik tadqiqotlar uchun misli ko‘rilmagan imkoniyatlarni taqdim etsa-da, hal qilinishi kerak bo‘lgan ba’zi muammolar ham mavjud. Toponimik tadqiqotlarda GIS texnologiyalaridan mas’uliyat bilan foydalanishni ta’minlash uchun ma’lumotlar maxfiyligi, madaniy sezgirlik va ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish potentsiali kabi muammolarga alohida e’tibor bilan tadqiqot ishlarini olib borish zarur.

Umuman olganda, raqamli xaritalash va GIS toponimlarni o‘rganishda bebaho vosita hisoblanadi, tadqiqotchilarga joy nomlarining boy tasvirini geografik va tarixiy kontekstda o‘rganish uchun vositalarni taqdim etdi. Rus toponimshunos olimi Basik S.N. ta’biri bilan aytganda “Toponimlarning zamonaviy ma’lumotlar bazalari hamda elektron gazetalarni yaratish va GIS texnologiyalaridan foydalanish toponimik tadqiqotlarni sezilarli darajada faollashtiradi¹¹. Texnologiyaning rivojlanishi davom etar ekan, raqamli xaritalash, GIS va toponimik tadqiqotlar o‘rtasidagi hamkorlik, til, madaniyat va landshaft o‘rtasidagi murakkab aloqalarni tushunishning yangi yo‘llarni ochadi.

2. Katta ma’lumotlar va hisoblash lingvistikasi: Katta ma’lumotlar tahlili va kompyuter lingvistikasining paydo bo‘lishi toponimlar tahlilini o‘zgartirdi. Algoritmalar katta hajmdagi lingvistik ma’lumotlarni qayta ishlashi, nomlash qoidalarini aniqlash, toponimlar va madaniy kontekstlar o‘rtasidagi aloqalarni ochishi mumkin. Tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) usullari turli til va dialektlardagi joy nomlaridan ma’no va kontekstni ajratib olishga imkon beradi. Bu esa, o‘z navbatida, toponimlarni amaliy tilshunoslikda o‘rganish imkoniyatlarini ochib beradi.

Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, katta toponimik ma’lumotlar to‘plamida o‘qitilgan mashinani o‘rganish algoritmlari joy nomlaridagi o‘ziga xosliklar asosida toponimlarni ajrata

¹⁰ Zhang, Ling, "GIS-based spatial analysis of place names in Yunnan, China" (2012). LSU Master's Theses. https://repository.lsu.edu/gradschool_theses/1717

¹¹ Басик С. Н. Общая топонимика. Минск: БГУ. 2008. 15 с.

oladi. Bu algoritmlar toponimlarni avtomatlashtirilgan turkumlashtirish, ma’nosini ajratish va tasniflashda yordam beradi, shuningdek, tahlillarni yanada samaraliroq va aniqroq o‘tkazishga yordam beradi. Bundan tashqari, mashinani o‘rganish modellari tarixiy tendentsiyalar va ijtimoiy o‘zgarishlarni hisobga olgan holda vaqt o‘tishi bilan joy nomlarining evolyutsiyasini bashorat qilishga ham yordam beradi.

3. Semantik tahlil uchun mashinani o‘rganish algoritmlari: Toponimlarning semantik boyligi ko‘pincha an’anaviy tadqiqot usullari uchun qiyinchilik tug‘diradi. Biroq, mashinani o‘rganish algoritmlari katta hajmdagi lingvistik va kontekstual ma’lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishda ustundir. Bu algoritmlar semantik nuanslarni farqlay oladi, qoliplarni aniqlaydi va toponimlardagi yashirin ma’nolarni ochib beradi, bu esa tadqiqotchilarga joy nomlaridagi madaniy va tarixiy qatlamlarni chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Kompyuter lingvistikasi va bog‘langan ma’lumotlar metodologiyasi esa toponimik ma’lumotlarni tizimli va o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish uchun asosni taklif qiladi. Joy nomlari bilan bog‘liq turli xil ma’lumotlar to‘plamini bog‘lash orqali tadqiqotchilar toponimlar, tarixiy voqealar, folklor va geografik xususiyatlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradigan keng qamrovli bilim grafiklarini hosil qilishlari mumkin. Bu o‘zaro bog‘liqlik toponimlar tarkibidagi madaniy ahamiyatni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

4. Tarixiy va madaniy kontekstualizatsiya: Kompyuter texnologiyalari tarixiy va madaniy ma’lumotlar bazalarining uzluksiz integratsiyalashuvini ta’minlaydi va tadqiqotchilarga o‘zlarining tarixiy va madaniy muhitida toponimlarni kontekstualashtirishga imkon beradi. Ushbu fanlararo yondashuv toponimik tadqiqotlarni boyitib, lingvistik tahlildan tashqariga chiqadigan yaxlit ko‘rinishni beradi. Tadqiqotchilar siyosiy, ijtimoiy va madaniy landshaftlardagi o‘zgarishlarni aks ettiruvchi joy nomlarining vaqt o‘tishi bilan qanday rivojlanishini o‘rganishlari mumkin.

5. Real vaqtda yangilanishlar va raqamli arxivlar: An’anaviy toponimik ma’lumotlar bazalari ko‘pincha joy nomlarining dinamik tabiatiga moslashish uchun kurashadi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari real vaqt rejimida yangilanishlarni osonlashtiradi, ma’lumotlar bazalarining dolzarb bo‘lib qolishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, tarixiy arxivlarni raqamlashtirish tadqiqotchilarga ko‘plab toponimik ma’lumotlardan foydalanish imkonini beradi, bu esa mintaqa nomlash qoidalarini yanada to‘liqroq va aniqroq tushunishga yordam beradi.

6. Madaniyatlararo taqqoslash va global aloqa: Zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida dunyo tadqiqotchilari toponimlarni madaniyatlararo taqqoslashlari va hamkorlikda ish olib borishlari mumkin. Ushbu global istiqbol turli mintaqalardagi nomlash konventsiyalaridagi o‘xshashlik va farqlarni tushunishimizni kuchaytiradi. Raqamli platformalar va ma’lumotlar bazalari butun dunyo bo‘ylab tadqiqotchilar o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yib, toponimik tadqiqotlarga yanada inklyuziv va hamkorlikda yondashishga yordam beradi.

7. Hamkorlikdagi kraudsorsing va fuqarolik fanlari: Zamonaviy kompyuter texnologiyalari, hamkorlik platformalari va fuqarolik fanlari tashabbuslaridan foydalanish, toponimik ma’lumotlar to‘plamini to‘plash, tekshirish va boyitishda kengroq hamjamiyatni jalb qiladi. Kraudsorsing¹² joy nomlari bilan bog‘liq turli lingvistik o‘zgarishlar va mahalliy bilimlarni

¹² Kraudsorsing (inglizcha crowdsourcing, crowd – “omma” va sourcing – “resursidan foydalanish”) – oddiy insonlarning yaratuvchanligi, tajriba va bilimlariga asoslangan holda muammolarni hal etish va yangi brendlarni yaratishdir. Kraudsorsing texnologiyasi yordamida inson resursidan foydalanib biznes, ijtimoiy va siyosiy muammolarga yechim topish mumkin.

to‘plash imkonini beradi, bu esa turli madaniyatlar va mintaqalar bo‘yicha toponimlar haqida to‘liqroq tushunchaga yordam beradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, toponimik tadqiqotlarni zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshirish bu sohada o‘ziga xos yangi davrini boshlab berdi. GIS orqali raqamli xaritalash, hisoblash lingvistikasi, bog‘langan ma’lumotlar metodologiyasi, mashinalarni o‘rganish va hamkorlikda kraudsorsing – bu texnologiya bizning toponimlarni tushunishimizni qanday yaxshilashining bir nechta yo‘nalishlari xolos. Ushbu yutuqlar nafaqat batafsil tahlillarni osonlashtiradi, balki fanlararo hamkorlikni rag‘batlantiradi, butun dunyo bo‘ylab joy nomlariga qo‘yilgan madaniy, tarixiy va geografik gobelenlarga bo‘lgan munosabatimizni boyitadi. Texnologiyalar rivojlanishni davom etar ekan, toponimlarni ular yordamida o‘rganish bizga bu sohada bir muncha qulaylilar yaratishi bilan birga, dunyo geografik nomenklaturasining murakkab tuzilishini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Faqat ulardan samarali va oqilona foydalana olsak bo‘lgani.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Yuliya Vladimirovna Bushmakina, Polina Alexandrovna Balyberdina, Maria Konstantinovna Dmitrieva and Maria Vyacheslavovna Gogoleva. The use of GIS for studying cultural heritage and historical urban landscape: the case of Perm and Ussuriysk (Russia)// Ge-conservación N° 11, 2017. Pages: 264-271
2. Zhang, Ling, “GIS-based spatial analysis of place names in Yunnan, China” (2012). LSU Master's Theses. https://repository.lsu.edu/gradschool_theses/1717/
3. Hakimov Q. Toponimika (Darslik). -Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. 27-bet
4. Поспелов Е. М. Топонимика и картография. - М.: Мысль, 1971. - 256 с.
5. Басик С. Н. Общая топонимика. -Минск: БГУ. 2006. 197 с.

**BULLETIN OF THE
INTERNATIONAL JOURNAL
“TURKOLOGICAL
RESEARCH”**

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal “Turkological Research” at Samarkand State University named after Sharof Rashidov passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

**THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES
IN THE FOLLOWING AREAS:**

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

CONTACT ADDRESS:

Mailing Address:

140104, University boulevard, 15,
Samarkand, Uzbekistan,

Research Institute of Turkology under
Samarkand State University named after
Sharof Rashidov

Phone:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Email:

turkologiya.samdu@gmail.com

Website:

<https://turkologiya.samdu.uz>

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

1. The article is presented on 8-10 pages;
2. Article structure:
 1. The text of the article should be prepared in Times News Roman font, size 14, left: 3 cm, right: 1.5 cm, top and bottom: 2 cm; in A4 format in 1.15 intervals.
 2. The title of the article, surname, name and patronymic of the author (authors) are indicated in full and written in capital letters.
 3. Position, academic title, place of work (study), region, republic, telephone and e-mail address of the author (authors) are indicated in full.
 4. The abstract should consist of a brief content and importance of the article, results.
 5. At the beginning of each article, there should be an annotation in Uzbek, Turkish and English.
 6. The abstract should be no more than 120-150 words.
 7. At the bottom of the abstract, 7-10 keywords should be given that illuminate the content of the article.
 8. The article should be prepared in the following form:
 - a) Introduction;
 - b) Main part;
 - c) Results and Discussions;
 - d) Conclusions;
 - e) List of literature (References) – in alphabetical order;
 - f) Citations are given in brackets in the form of the author's surname - date of publication - page (Muminov, 2020: 25);
 - g) Figures, drawings, tables, diagrams are designated in Arabic numerals as "Figure". Signs or pointers are placed under the figure, in the next line, in the middle and highlighted in bold.
3. The author(s) are responsible for the scientific validity, reliability and plagiarism of the information and evidence presented in the article;
4. Articles will be considered. The journal publishes only articles recommended by experts;
5. Articles not requested will not be published and will not be returned to the authors;
6. Only 1 article of the author is published in 1 issue of the journal.

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO JURNALINING AXBOROT XATI

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma’rifiy, ilmfanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqanda o‘tkazilgan sammitida ko‘zda tutilgan o‘zaro aloqalarni jadallashtirish bo‘yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “**Turkologik tadqiqotlar**” xalqaro jurnali ta’sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e’lon qilishga mo’ljallangan. Jurnalda *muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e’tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz* kabi ruknlar mavjud. O‘zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

JURNAL QUYIDAGI YO‘NALISHLARDAGI MAQOLALARNI NASHR QILADI:

- ✓ Turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalari tarixi;
- ✓ Turk dunyosi tadqiqotlari;
- ✓ Turkiy tillar dialektologiyasi;
- ✓ Turk dunyosi geopolitikasi;
- ✓ Folklorshunoslik;
- ✓ Qiyosiy tilshunoslik va adabiyotshunoslik;
- ✓ Adabiy aloqalar va tarjimashunoslik.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili:

140104, Universitet xiyoboni, 15-uy,
Samarqand, O‘zbekiston,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti huzuridagi
Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Elektron pocha:

turkologiya.samdu@gmail.com

Veb-sayt:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 8-10 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:
 1. Maqola matni Times News Roman shriftida, 14 kattalikda, chap: 3 sm, o‘ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm; 1,15 intervalda, A4 shaklida tayyorlanishi lozim.
 2. Maqola sarlavhasi, muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasmi to‘liq holatda katta harflar bilan yozilishi kerak.
 3. Muallif(lar)ning lavozimi, ilmiy unvoni, ish (o‘qish) joylari, viloyat, respublika, telefoni va e-mail adresi to‘liq keltirilishi kerak.
 4. Annotatsiya, maqolaning qisqacha mazmun va ahamiyati, natijalardan iborat bo‘lishi lozim.
 5. Har bir maqola boshida o‘zbek, turk va ingliz tillarida annotatsiya bo‘lishi lozim.
 6. Annotatsiya 120-150 so‘zdan ko‘p bo‘lmagan shaklda bo‘lishi kerak.
 7. Annotatsiyaning pastki qismida maqola mazmunini yorituvchi 7-10 ta tayanch so‘zlar keltirilishi kerak.
 8. Maqola quyidagi shaklda tayyorlanishi kerak:
 - a) Kirish (Introduction);
 - b) Asosiy qism (Main part);
 - c) Natijalar va muhokama (Results and Discussions);
 - d) Xulosalar (Conclusions);
 - e) Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi;
 - f) Havola(snoskalar)lar qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi (Mo‘minov, 2020: 25) shaklida keltiriladi;
 - g) Rasm, chizma, jadval, diagrammalar «Rasm» deb arab raqamlari bilan qayd etiladi. Belgi yoki ishoralar – rasm ostida, keyingi qatorda, o‘rtada joylashtiriladi va qoraytirilgan shrift bilan belgilanadi.
- Maqolada keltirilgan ma’lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko‘chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas’uldir;
- Maqolalar ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi;
- Tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi;
- Jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

**БЮЛЛЕТЕНЬ
МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА
"ТУРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ"**

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организации Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал, Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. Есть такие рубрики, как молодой исследователь, память и наши юбилеи. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

**В ЖУРНАЛЕ ПУБЛИКУЮТСЯ
СТАТЬИ ПО СЛЕДУЮЩИМ
НАПРАВЛЕНИЯМ:**

- ✓ История социально-культурных отношений тюркских народов;
- ✓ Исследования тюркского мира;
- ✓ Диалектология тюркских языков;
- ✓ Геополитика тюркского мира;
- ✓ Изучение фольклора;
- ✓ Сравнительное языкознание и литературоведение;
- ✓ Литературные отношения и переводоведение.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

Почтовый адрес:

140104, Университетский бульвар,
15, город Самарканд, Узбекистан,
Научно-исследовательский
институт Тюркологии при
Самаркандском Государственном
Университете имени Шарофа
Рашидова

Телефон:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Электронная почта:

turkologiya.samdu@gmail.com

Веб-сайт:

<https://turkologiya.samdu.uz>

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ:

- К публикации принимаются статьи объемом 8-10 страниц;
- Структура статьи:
 1. Текст статьи должен быть выполнен шрифтом Times News Roman, размером 14 пунктов, слева: 3 см, справа: 1,5 см, сверху и внизу: 2 см; с межстрочным интервалом 1,15, формат листа А4.
 2. Название статьи, фамилия, имя и отчество автора(ов) должны быть написаны заглавными буквами в полном регистре.
 3. Должность, ученое звание, места работы(учебы), регион, Республика, телефон и адрес электронной почты автора(ов) должны быть указаны полностью.
 4. Аннотация должна состоять из краткого содержания и важности статьи, результатов.
 5. В начале каждой статьи должна быть аннотация на узбекском, турецком и английском языках.
 6. Аннотация должна содержать не более 120-150 слов.
 7. Внизу аннотации должно быть 7-10 ключевых слов, освещающих содержание статьи.
 8. Статья должна быть подготовлена в виде:
 - a) Вступление (Introduction);
 - b) Основная часть (Main part);
 - c) Результаты и обсуждение (Results and Discussions);
 - d) Выводы (Conclusions);
 - e) Литература (References) – в алфавитном порядке
 - f) Ссылка(сноски) приводится в скобках в виде фамилии автора – дата публикации – страница (Муминов, 2020: 25);
 - g) Рисунки, чертежи, таблицы, схемы нумеруются арабскими цифрами и обозначаются как «Рисунок». Знаки или указатели размещают под рисунком, в следующей строке, посередине и выделяют жирным шрифтом.
- Автор(ы) несут ответственность за научную обоснованность, достоверность и плагиат информации и доказательств, представленных в статье;
- Статьи рецензируются. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами;
- Нерекондованные статьи не публикуются и не возвращаются авторам;

“TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİNİN BÜLTENİ

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-egitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Şeraf Reşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

DERGİ AŞAĞIDAKİ ALANLARDA MAKALELER YAYINLAMAKTADIR:

- ✓ Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi;
- ✓ Türk Dünyası araştırmaları;
- ✓ Türk Lehçeleri diyalektolojisi;
- ✓ Türk Dünyasının jeopolitiği;
- ✓ Folklor çalışmaları;
- ✓ Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları;
- ✓ Edebi ilişkiler ve çeviri çalışmaları.

İLETİŞİM ADRESİ:

Posta adresi:

140104, Üniversite Bulvarı, 15,
Semerkant şehri, Özbekistan, Şeraf
Reşidov adına Semerkant Devlet
Üniversitesine bağlı Türkoloji
Araştırmaları Enstitüsü

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

E-posta:

turkologiya.samdu@gmail.com

İnternet sitesi:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAKALE YAZIM KURALLARI:

- Makale 8-10 sayfada sunulur;
- Makale'nin yapısı:
 1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 14 punto büyüklükte, sol kenarından 3 cm'lik, sağ kenarından 1,5 cm'lik, üst ve alt kenarından 2 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütün olarak, 1,15 satır aralığında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır.
 2. Makalenin başlığı, yazar(lar)ın soyadı, adı ve baba adı tam olarak büyük harflerle yazılmalıdır.
 3. Yazar(lar)ın pozisyonu, akademik ünvanı, çalıştığı (öğrendiği) yer, bölgesi, cumhuriyeti, telefon ve e-posta adresi eksiksiz olarak verilmeli.
 4. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
 5. Her makalenin başında Özbekçe, Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
 6. Özet, 120-150 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
 7. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 7, en fazla 10 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
 8. Makale, aşağıdaki formatda hazırlanmalıdır:
 - a) Giriş (Introduction);
 - b) Ana bölüm (Main part);
 - c) Sonuçlar ve tartışma (Results and Discussions);
 - d) Sonuçlar (Conclusions);
 - e) Kaynakça (References) alfabetik olarak sıralanmalıdır;
 - f) Bağlantılar (dipnotlar) yazarın soyadı - yayın tarihi - sayfa şeklinde parantez içinde verilecektir (Muminov, 2020: 25);
 - g) Resim, çizim, tablo, diyagramlar "Resim" olarak Arap rakamları ile kaydedilir. İşaretler resmin altına, bir sonraki satıra, ortaya yerleştirilir ve koyu yazılır.
- Makalede sunulan bilgi ve kanıtların bilimsel dayanağı, güvenilirliği ve intihalinden yazar(lar) sorumludur.
- Makaleler hakemli olacaktır. Dergide sadece uzmanlar tarafından tavsiye edilen makaleler yayımlanır.
- Talep edilmeyen yazılar yayınlanmayacak ve yazarlarına iade edilmeyecektir.
- Derginin 1 sayısında yazarın sadece 1 makalesi yer alacaktır.

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL
RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL
DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Muharrir:

Prof. J.Eltazarov

Musahhih va texnik muharrir:

R. Shokirov

ISSN 2992-9229

2023-yil 15-dekabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2023-yil 25-dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. «Times New Roman» garniturası.

Offset qog‘ozı. Shartlı bosma tabog‘ı – 6,56.

Adadı 30 nusxa. Buyurtma № 612

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi bosmaxonasida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

ISSN 2992-9229